

זיכרון מרחבי

חן משגב וטובי פנסטר

1. הקדמה

*"The past is present in places in a variety of ways"*¹

במאמר זה אנו מבקשים לפתח את המושג "זיכרון מרחבי" באמצעות דיון בתפקידיו השונים ובדרכים שונות להבינו ולהבנותו במרחב. נבקש לעסוק בדרכים שבהן זיכרונות מרחביים עשויים לבוא לידי ביטוי בקונטקסט קהילתי-תכנוני, ונעשה זאת באמצעות הצגה וניתוח של ארבעה ביטויים/ייצוגים של זיכרון מרחבי שזיהינו בפרויקט תכנון עם קהילה בשכונת מעונות-ים בעיר בת-ים. פרויקט זה ישמש כמקרה המבחן שדרכו נציג וננתח את הסוגיות העולות מדיון במושג "זיכרון מרחבי". מאמר זה מבקש למעשה לגזור תובנות תיאורטיות-מושגיות רחבות מתוך מקרה מחקר קונקרטי, תוך הסתמכות הן על ספרות נרחבת ומגוונת העוסקת בהיסטוריה ובסוציולוגיה של הזיכרון, בגיאוגרפיה תרבותית וחברתית ובתכנון עם קהילות, והן להצביע על החידושים במחשבה ובניתוח של המושג זיכרון על היבטיו המרחביים. נציג כאן אופציה לניתוח אנליטי ולהבנה של המושג באמצעות ארבעה ביטויים/ייצוגים שעלו מתוך מקרה המחקר שבחנו.

ההקשר התכנוני משמש כרקע לתובנות התיאורטיות-מושגיות לגבי מושג הזיכרון והקשריו המרחביים, וכאמצעי להבנת מקרה המבחן שממנו חילצנו תובנות אלו. חשיבה על זיכרון העבר בהקשר תכנוני נובעת מתפיסה שאינה רואה בתכנון רק הליך של שינוי פיזי, אלא גם הליך של שינוי חברתי ביחסי הכוחות במרחב, שניתן גם לכנות אותו שינוי אסטרטגי.² מן ההקשר התכנוני הזה נחשפת חשיבותם של זיכרונות מרחביים של יחידים כאמצעי לגיבוש זהות ושייכות אישית וקהילתית, החשובה ליצירת מסגרת להתארגנות קהילתית ולפיתוח מנהיגות מקומית. המהלך הלוקסיקלי שברצוננו להציג מבוסס אפוא על מחקר אמפירי ותיעוד של עבודה קהילתית-תכנונית שבה לקחנו חלק (יחד עם שותפים נוספים) בשנים 2010–2013.³ מחקר זה מעניין ורלבנטי כמהלך מושגי ופוליטי בגלל הייחוד שבהצגתו ובחינת התהליך של יצירת קהילה וחיזוק תחושות של זהות, הזדהות ושייכות בקרב תושבים. באופן מיוחד מעניין לדעתנו לדון בהתפתחות קהילתית מסוג זה, הנוצרת תוך כדי מהלך תכנוני שהוא גם חברתי ופוליטי, ושבמסגרתו התושבים הופכים לא רק מאינדיבידואלים לקהילה פוליטית ומועצמת, אלא גם מיחידים כפופים ופסיביים לקהילה אקטיבית בעלת כוח ומשמעות בהנעת תהליכים המיועדים לשיפור עתידי בסביבת חייהם.

נקודה נוספת המתחברת להקשר האמפירי של המחקר ולתובנות שחילצנו ממנו לגבי המושג "זיכרון מרחבי" קשורה למושג קהילה. כפי שנציג בהמשך, מקרה המבחן הציג את אופציית

חן משגב - מרכז מינרבה למדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב, המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

טובי פנסטר - המעבדה לתכנון סביבה וקהילה (PECLAB), החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב.

הצמיחה וההתגבשות של קהילה ושל תחושת השייכות הקהילתית בקרב תושבים שלא ראו בעצמם חלק מקהילה קודם לכן. אנו נטען כי תהליכי גיבוש של זיכרון מרחבי לא רק מילאו תפקיד במהלך התכנוני ובפיתוח החזון לשכונה, אלא גם יצרו קהילה וסייעו לתושביה לחוש שייכות. במילים אחרות, בזהירות המתבקשת ניתן לומר כי התהליך המתואר במאמר – תהליך של הבניית זיכרון מרחבי – אינו בהכרח תהליך תכנוני שמחולל שינויים בתפיסת הקהילה תוך חיזוק זהותה העצמית, אלא תהליך שיש בו פוטנציאל ליצירה ולשימור של קהילה, ולחיזוק תחושות של שייכות של יחידים לקולקטיב שנוצר במהלכו. טענה זו שאנו מבקשים לטעון מבוססת על מקרה המבחן שיתואר להלן, כלומר על קהילה שנוצרה כתוצאה מתהליכים של הבניית זיכרון תוך כדי מהלך תכנוני-קהילתי, ולא היתה קיימת קודם לכן כקהילת זהות. כפי שנראה בהמשך, קבוצת התושבים שעמדה במוקד המחקר לא היוותה קהילה בעלת זהות משותפת, שייכות וזיכרון מרחבי לפני התהליך שנתאר כאן.

בתהליך זה של ייצור קהילה ושימורה תוך כדי עבודה תכנונית-חברתית מצאנו ארבעה ביטויים להנכחת זיכרון מרחבי: ביטוי מילולי, ביטוי חזותי-נראה, ביטוי קוגניטיבי וביטוי של הבלתי ניתן לייצוג (non-representational) ונפרט אותם כאן בהרחבה. בנוסף לביטויים אלה, המאמר יציב על הקשיים, חילוקי הדעות, יחסי הכוחות והפוליטיקה הפנימית שבין זיכרונות שונים של העבר, הן בין תושבי השכונה לבין עצמם והן בין הידע והזיכרון הסובייקטיבי של העבר (התושבים) לבין הידע המקצועי, הנתפס פעמים רבות כ"אובייקטיבי" (מסמכי תכנון וחומרים ארכיוניים והיסטוריים), ויראה כיצד קשיים אלה תורמים לייצור קהילה ולהתארגנותה. בכך אנו מבקשים להרחיב את הידע הקיים על המושג "זיכרון מרחבי" ולהעמיק את הבנתו, הן בהקשר של תכנון עם קהילות והתמודדות עם דילמות ופוליטיקה מקומית, הרלבנטיים לעבודה תכנונית-קהילתית, והן בהקשר מתודולוגי יותר, של עבודה עם קהילות בתהליכי תכנון – נושא שחורג מעיסוקו של המאמר הנוכחי.

בחלקו הראשון של המאמר נציג סקירה תיאורטית של מושגים כמו פוליטיקה של מקום, תכנון וקהילות בהקשרים של זיכרון. לאחר מכן נתאר בקצרה את הפרויקט התכנוני-חברתי במעונות-ים ואת המתודולוגיה ששימשה אותנו. בחלקו השני של המאמר נרחיב על כל אחד מארבעת אופני הייצוג של העבר המרחבי באמצעות פיתוח תיאורטי וחומרים מעבודת השדה. לבסוף נסכם ונציע המשגה חדשה של זיכרון מרחבי, תוך הבהרת החדשנות והמשמעויות הפוליטיות של מושג זה במובן המרחיק אל מעבר למקרה המבחן שבדקנו.

2. פוליטיקה של מקום, תכנון עם קהילות וזיכרון

א. פוליטיקה של מקום, תכנון וקהילות

הניתוח שנציג כאן לגבי מקומו של זיכרון מרחבי בגיבוש שייכות וזהות קהילתית הוא חלק מגוף ידע גדל והולך של תפיסות תכנוניות חדשות, שבבסיסן הבנה רחבה ורדיקלית של מושג התכנון. תפיסות אלו מייחסות חשיבות רבה לעבודה מעמיקה עם יחידים וקהילות ועושות

שימוש במתודות תכנוניות חדשניות. תהליך התכנון אינו נתפס עוד רק כאקט שמשנה את המרחב הפיזי – ובכך משיג צורך פרקטי של קהילות לתשתיות, שירותים ופיתוח כולל – אלא גם כאקט חברתי-פוליטי המשנה את יחסי הכוחות בתוך הקהילה ובינה לבין הממסד, ובכך משיג צורך אסטרטגי של שינוי מבני כוח חברתיים.

תפיסה זו של תכנון חברתי-פוליטי המתפתחת בשנים האחרונות מבקשת להתמקד פחות בעליונותו הבלעדית של הידע המקצועי של המתכנן והאדריכל, ולתת מקום רב יותר למה שמכונה בספרות "ידע מקומי של יחידים וקהילות החיים במרחבים המתוכננים".⁴ במובן הפוליטי והתיאורטי-פילוסופי יש חשיבות לדיון מושגי במרכיבים האפשריים של תכנון מסוג זה – למשל ההיבט של זיכרון מרחבי, המאגר את המהלכים התכנוניים ואת סוגי הידע התכנוני והמרחבי המקובלים בתהליכי תכנון ריכוזיים יותר. טענתנו היא כי תהליכי תכנון הכוללים התייחסות לזיכרון מרחבי מגבירים את הסיכויים לחולל שינויים אסטרטגיים בקרב יחידים וקהילות, ולא רק שינויים פרקטיים. טענה זו מתבססת על תפיסתם של ארנסטו לקלאו ושנטל מוף,⁵ שהציעו ניתוח יחסים חברתיים דרך מושגים כמו דמוקרטיה, פלורליזם חשיבתי ואקטיביזם, אך התמקדו בעיקר בשני מושגים להבנת יחסים חברתיים: חיבור חברתי וקונטינגנטיות. חיבור חברתי הוא פרקטיקה המקשרת בין רכיבים שונים באופן היוצר קהילות אד-הוק, ובמידה מסוימת יש לה פוטנציאל לחיזוק קשרים קהילתיים, בייחוד כאשר נוצר אנטגוניזם המופנה כלפי המדינה ומערכי התכנון שהיא יוזמת. מכיוון שפרקטיקות אלו הן קונטינגנטיות, כלומר חיצוניות לרכיבים השונים של החיבור, תוצאותיו של החיבור החברתי אינן ידועות מראש, וגם הזהויות הנוצרות באותן קהילות אד-הוק אינן יציבות, שכן הזהות נמצאת תמיד במצב נזיל, תהליכי ומשתנה. פרקטיקות החיבור החברתי יוצרות שדות שיח חדשים שאין להם עיקרון מארגן יחיד וקבוע. אחד הביטויים של יחסים חברתיים כאלה הוא אנטגוניזם חיצוני המופנה כלפי המדינה ותוכניותיה, והוא הופך להיות בסיס ליצירת שדות שיח חדשים המעוררים ומדגישים מודעות חברתית. טובי פנסטר' משתמשת במושגים אלה כדי לחדד את האבחנה שהוצגה למעלה, בין תכנון להשגת צרכים פרקטיים – שהוא בעיקרו פיזי ומבקש לספק תשתיות, שירותים ומבנים – לבין תכנון שמעצם היותו אקט חברתי הוא יוצר תהליכי שינוי אסטרטגיים – שבמהלכם משתנים יחסי כוחות בתוך הקהילה כתוצאה מתהליכי חיבור וקונטינגנטיות שיוצרים מודעות ליחסי כוחות. לפיכך, בתהליכי הזכירה (remembrance) שנפרט בהמשך אנחנו רואים פרקטיקות המקשרות בין יחידים באופן המשנה את זהותם ושייכותם, בעיקר באמצעות כינון שדות שיח חדשים שיש בהם כדי לחשוף יחסים חברתיים שונים, כמו אנטגוניזם כלפי המדינה וכוונותיה ומודעות ליחסי כוח, שהם הבסיס ליצירת שייכות וזהות קהילתית.

על הקשר ההדוק שבין החברתי, המרחבי והתכנוני בהקשר של זיכרון עמדו כבר אחרות. דורין מסי⁶ טוענת כי מקומות הם תמיד היברידיים, כלומר מושפעים מיחסים חברתיים משתנים, ועל כן הם מכילים זיכרון היסטורי, כלומר מובנים כתוצאה מחיבור בין יחסים חברתיים. עברם של מקומות פתוח לקריאות מגוונות ושונות ממש כמו ההווה, ובהתאם לצרכים הפוליטיים של ההווה – נקודה חשובה במקרה של זיכרון בהקשרים של תכנון וקהילה, כפי שנראה להלן. מסי

טוענת, מתוך דגש על ממד הזמן, כי העבר מצוי בתודעה של בני האדם ובהבניה ההיסטורית של המקום, וכי תהליך הזיכרון הוא למעשה תהליך דו-כיווני שבו העבר עוזר ליצור את ההווה. למעשה "קריאה ליניארית" של עברו של מקום איננה אפשרית, כי העבר מחלחל להווה ותלוי בנקודת המבט ובמבטים.⁹ אורנה בלומן ושרון הלוי מראות כיצד מקום מכיל את ההתרחשויות והפעילויות שהיו בו בעבר, וכך בכך גם מזוהה עם ההווה. על כן, הן טוענות, "זיכרון מקום" הוא זיכרון ספונטני פעיל וחי, המחבר את ההווה של מקום עם עברו.¹⁰ לאוני סנדרקוק טוענת כי תכנון הערים המודרניסטי הפך ל"גנב" של זיכרונות, וכי תחת כסות של פיתוח ומודרניות המתכננים המודרניים התעלמו מן העבר העירוני ומהזיכרונות הטבועים במרחב, בעיקר לקבוצות מוכפפות. סנדרקוק קוראת לשינוי בתפיסה התכנונית וליצירת "עיר של זיכרון". טובי פנסטר¹² מנתחת רכיבים של זיכרון, שייכות והנצחה בעשייה התכנונית, וקוראת להכיר בזכות לזיכרון ושייכות, הנתבעת על ידי קהילות בעלות נרטיבים ותפיסות שונות בלתי ממסדיות הנמצאות בשוליים הגיאוגרפיים והחברתיים. חיים יעקובי וטובי פנסטר מכנים זאת "מרחב הזיכרון המתנגד".¹³

לכך מתקשרת גם סוגיית ההשכחה: ככל שהעבר מהווה מקור השראה לגיבושה של זהות קולקטיבית או לשימורה, כך הוא עשוי להפוך לנטל ולדחוק מן התודעה זיכרונות לא נעימים,¹⁴ כלומר לכוון תהליך של השכחה. תהליך זה עשוי להתבטא גם בהקשרים עירוניים,¹⁵ למשל באמצעות העלמה של אלמנטים פיזיים המתקשרים לזכרונות עבר שיש מי שמעוניין להשכיח. תהליך זה יוצר "פוליטיקה של השכחה" – היפוכו של התהליך החברתי שבו הזיכרון מובנה ומונע על ידי שחקנים שונים וריבוי אינטרסים סותרים.¹⁶ פוליטיקה זו של זיכרון והשכחה מובילה לאקטיביזם חברתי של קבוצות שוליים הפועלות להנכחת זיכרונות מושכחים במרחב, ורוכשות תוך כדי כך כוח, תחושת שייכות וזהות קבוצתית.¹⁷

בעוד מרבית הכתיבה התיאורטית העוסקת בהקשרים של תכנון וזיכרון מתייחסת להיבטים שונים של שימור או הנצחה, מאמר זה מציע מבט אחר על הקשר ביניהם. כאן התכנון הוא אקט חברתי ופוליטי המבטא יחסי כוחות בקהילה, ובמסגרת העבודה הקהילתית-תכנונית הוא מחבר את האלמנט החברתי מצד אחד עם תחושת הזהות והשייכות שזיכרון חברתי מעורר, ומצד שני עם הזיכרון המערער, הוויכוחים, ההשכחה והאי-הסכמות שהוא מעלה.

ב. זיכרון: מסגרת מושגית

הספרות מבחינה בין זיכרון אישי לזיכרון קולקטיבי-קבוצתי. בדרך כלל הראשון מתייחס לזיכרון הנישא בידי האדם היחיד, ואילו השני מתייחס לקהילות, אומות או ארגונים וגופים פוליטיים ודתיים.¹⁸ זיכרון (אישי וקולקטיבי) ממלא בעת ובעונה אחת כמה תפקידים,¹⁹ ומתוכם נציין שניים: הראשון הוא סוציולוגי: היצירה המשותפת של זיכרון וריטואלים הקשורים בו משמשים מקור להתאגדות, איחוד והמשכיות. הצורך השני הוא חינוכי, כלי לפיתוח אתוס שעשוי להיות מועבר מדור לדור. דוד אוחנה ורוברט ויסטריך²⁰ טוענים כי זיכרון קולקטיבי מתהווה בפעולה פוליטית, במחשבה חברתית וביצירה תרבותית, אך מושפע מזיכרון אישי יותר, ולדבריהם הישראליות

היום היא פסיפס של מאויים, מאגר של זיכרונות, שתי וערב של מיתוסים. מצב זה מאפיין חברה שסועה ומרובת קונפליקטים כמו החברה הישראלית. מוריס האלבווס, אשר חקר זיכרון קולקטיבי כהבניה חברתית, טען כי כל קבוצה מפתחת את זיכרון העבר שלה באופן המדגיש את הזהות הייחודית שלה לעומת קבוצות אחרות, ובכך נוצרת מובחנות וזהות על פני הזמן.²¹ האלבווס שם דגש על הניסיון החברתי של יחידים המביאים איתם את הזהות האישית שלהם לקבוצה העומדת להתגבש כבעלת זיכרון משותף, ואילו ברגסון מחזיק בגישה אינדיבידואליסטית יותר,²² וטוען כי הזיכרון אינו קיים מחוץ לפרט. האלבווס הבחין בין "זיכרון אוטוביוגרפי" ל"זיכרון היסטורי". הראשון עוסק בלמידה, בהתנסויות ובחוויות של היחיד והופך לזיכרון חברתי כאשר החוויות הזכורות משותפות לכלל החברים בקבוצה כלשהי, ושימורו מותנה ברענונו במפגשים משותפים מפעם לפעם. השני, לעומת זאת, אינו ישיר, אלא עולה ומועלה באמצעות טקסטים, רשומות, תמונות, טקסים, חגיגות והנצחות. התיאוריה של האלבווס רלבנטית במיוחד למחקר זה בגלל הדגש על המסגרת הקולקטיבית, שהיא בעיניו הכלי שבו משתמשים בזיכרון הקולקטיבי על מנת להבנות מחדש דמות עבר התואמת את הרעיונות והצרכים החברתיים בהווה, הקשורים בזמן ובמרחב. האלבווס מתייחס לתהליך חברתי שנוצרות בו קבוצות חברתיות בעלות זהות, כלומר תהליך שבו הזיכרון הקולקטיבי משמש ליצירת קבוצה ולשימורה. במאמר זה אנו דנים בפוטנציאל של זיכרון מרחבי ליצירה ושימור של קהילה ובאופן שבו זיכרונות אישיים משמשים ליצירת אותו זיכרון קולקטיבי, שבתורו יוצר קהילת תושבים ומשמש אותה. תהליך זה מאפשר לאותה קהילה להתגבש ולעמוד כקולקטיב מול גופים כמו העירייה ורשויות התכנון.

מחקר זה יראה כיצד זיכרון חברתי אכן מיוצג ונשמר במפגשים חברתיים-קהילתיים, בחלקם כ"זיכרון אוטוביוגרפי" אישי שנחוה ונוכח באופן ישיר, וחלקו באופן לא ישיר. כך או כך, הזיכרון ופעולת ההיזכרות מעוצבים בהווה ומושפעים במידה רבה מהאינטרסים ומההבניות החברתיות והפוליטיות של ההווה.

תובנות אלו בנוגע למשמעותו החברתית של הזיכרון אומצו ופותחו על ידי חוקרים מאוחרים יותר. יעל זרובבל²³ מתארת את הזיכרון הקולקטיבי כהבניה חברתית בהקשרים פוליטיים של היסטוריה וזיכרון. זיכרון קולקטיבי מוכח ומאושש בשלל דרכי היזכרות, ובאמצעות קבוצות יוצרות, מחברות ומנהלות משא ומתן על הזיכרון המשותף של אירועים מסוימים וגם של מקומות ומרחבים מסוימים. על פי זרובבל, ריטואלים של היזכרות מאפשרים למשתתפים בהם לא רק לרענן ולאשר זיכרונות ישנים מן העבר, אלא גם להתאים אותם להווה ולמעשה ליצור בהם תהליך של שינוי וזיכרון. מאידך גיסא, יש הטוענים כי ההיזכרות היא פעולה אינדיבידואלית לחלוטין, גם כשהיא נעשית בהקשרים חברתיים.²⁴ לפי טענה אחרת, את החלל שבין הקולקטיבי לאינדיבידואלי ממלאים "סוכני זיכרון" בעלי כוח רב, המעוררים ומספרים את הזיכרון עבור הקולקטיב.²⁵

חוקרים שונים חיברו בעבודתם בין תיאוריות של זיכרון חברתי והבנייתו ובין הסוגיה של מקום ומרחב בכלל ומרחבים עירוניים בפרט, ברוח האמרה של פייר נורה כי הזיכרון נקשר לאתרים כמו שההיסטוריה נקשרת למאורעות.²⁶ נורה טען כי "הזיכרון הוא החיים. הוא הנישא תמיד על

ידי קבוצות חיות, ולפיכך מתפתח תמיד, פתוח לדיאלקטיקה של ההיזכרות וההשכחה. רגיש לכל השימושים והמניפולציות, יודע תקופות חביון ארוכות ופרצי חיות פתאומיים.²⁷ לפיכך, הוא טוען, הזיכרון נובע מקבוצה שהוא מלכד וקשור למרחב, ואף על פי כן הוא אינו ספונטני אלא יש ליצור את "מחוזות הזיכרון" שבהם הוא יכול לבוא לידי ביטוי ולפעול את פעולתו על קבוצת אנשים. נקודה זו חשובה לענייננו, שכן המאמר עוסק בזיכרון המרחבי ובפוטנציאל שלו לפעול על קבוצת תושבים תוך הפיכתם לקהילה בעלת דרישות וכוח במשא ומתן מול רשויות התכנון. חוקרים אחרים שהתייחסו למשמעות הזיכרון במרחב העירוני טענו כי ערים הן מקומות אחסון של זיכרונות, וכי הן עצמן מהוות טקסט של זיכרון כיוון שהחיים של בני אדם בעיר והמאבקים שלהם ושל בני הדורות הקודמים חקוקים בבתיא, בשכונותיה וברחובותיה וטוענים אותם במשמעויות ובחשיבות.²⁸ סטיב פייל²⁹ מוסיף כי הביוגרפיות של אנשים ממוקמות במרחב ובניסיון העירוני, כלומר לכל סיפור אישי הכרוך בזיכרון יש מקום ספציפי בעיר שאליו הוא קשור ושב הוא התרחש. בה בעת, זיכרונות ביוגרפיים אלה אינם ממוקמים בזמן ובמרחב באופן אקראי, אלא גם מובנים באופן מרחבי ומומחשים באופן ממש-מטריאלי, כלומר מקנים משמעות מסוימת למקום פיזי מסוים שסיפורים וזיכרונות נקשרים בו.

לסיכום, תיאורטיקנים רבים חקרו וחוקרים זיכרון. רבים מהם עושים זאת בהקשר של מרחב בכלל ומרחב עירוני בפרט. חשיבותן של התיאוריות שהזכרנו כאן בקצרה היא בעיסוק באופן שבו זיכרונות גם נקשרים למרחבים מסוימים ויוצרים בהם "מחוזות זיכרון", כהמשגתו של נורה, וגם בעלי פוטנציאל ליצירה ושימור של קהילה. כפי שיעיד המקרה של מעונות-ים בבת-ים שנציג כעת, שני הנושאים רלבנטיים לענייננו.

3. "הזדמנות: תושבים מתכננים את עצמם" במעונות-ים בבת-ים: רקע ומתודולוגיה

ההמשגה שאנו מציעים ל"זיכרון מרחבי" מבוססת, כאמור, על מחקר אמפירי שנערך במסגרת פרויקט תכנון עם קהילה. הפרויקט הקהילתי-תכנוני נערך בעיר בת-ים, המונה כיום 128 אלף תושבים, רובם הגדול יהודים.³⁰ בת-ים הוכרזה כעיר ב-1958, ומאז קלטתה גלי הגירה ממדינות שונות, במיוחד לאחר קום המדינה, עת ניכרה בה תנופת בנייה ציבורית לדור ותעסוקה לתושבים החדשים.³¹

שכונת מעונות-ים, המשתרעת על שטח של מעט יותר מ-10 דונם בצפון-מערב העיר, תוכננה בשנת 1949 על ידי האדריכל א. קוטק, ונחנכה שנה לאחר מכן כ"מעונות עובדים" – בניינים דו-קומתיים (ובניין אחד תלת-קומתי) שבהם דירות צנועות של 1.5–2 חדרים. במקור נועדו הדירות לטייסיים בחברת התעופה הלאומית אל-על, אך במהרה הוחכרו הדירות לחוכרי משנה, כך שכל דייר היה למעשה חוכר משנה דרך חברות בנות מהחברה המרכזית שהיא החוכרת הראשית. בסוף שנות השישים הפסיקו החברות החוכרות את הקרקע את פעילותן, אולם החברה המרכזית וחברות הבת נותרו הבעלים החוקיים של הנכס. מצב זה הוביל בין השאר לתסבוכת משפטית ותכנונית, ומכאן להידרדרות פיזית וחברתית הדרגתית של השכונה. בשל תהליכים שהחלו

באותו זמן וכולם שלובים זה בזה – התפתחותה של העיר לכיוון דרום, הפסקת פעולתה של החברה המנהלת, חילופי התושבים והשכרת חלק גדול מהדירות – חל שינוי תדיר של התמהיל החברתי בשכונה, אוכלוסייתה הידלדלה והתרוקנה מעסקים ולא הושקעו בה משאבים פרטיים או ציבוריים. השטחים הציבוריים הוזנחו, חלקם נוכסו באופן בלתי חוקי בידי חלק מהדיירים, חלקם הפכו למגרשי חניה ובאחרים הצטברה אשפה. תהליך הידרדרות פיזי וחברתי זה מאפיין תהליכים עירוניים המוכרים לנו ממוקמות אחרים,³² אך יש לו גם מאפיינים ייחודיים הקשורים לנסיבות המקומיות.³³

הפרויקט "הזדמנות: תושבים מתכננים את עצמם" החל באוגוסט 2010 במסגרת הביאנלה לאדריכלות הנוף העירוני בבת-ים, ביוזמת צוות המעבדה למחקרי תכנון, סביבה וקהילה בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם באוניברסיטת תל אביב, במימון עיריית בת-ים ובשיתוף הדיירים ובעלי הנכסים בשכונת מעונות-ים. השלב הראשון של הפרויקט העומד במוקד מאמר זה, שנמשך כשנה, ביקש לקיים "עבודה תכנונית-קהילתית הכוללת שותפות בין הצוות המקצועי לבין תושבי מעונות-ים ונציגי עיריית בת-ים במטרה לפתח חזון משותף המוסכם על העירייה ועל התושבים ותואם את צורכי הקהילה ושאיפותיה, חזון אשר יתורגם להתחדשות עירונית של מעונות-ים".³⁴ הפרויקט היה שונה משאר המיזמים האמנותיים-סביבתיים החד-פעמיים שהוצגו בביאנלה, וניסה לקיים הלכה למעשה את מה שהוגדר על ידי האוצרות כ"פעולה עירונית שהיא יצירת שפה משותפת אשר תציע חלופה למוסד השחוק שנקרא 'שיתופי ציבור', במטרה ליצור התייחסות חדשה וסדר יום משותף לאחריות ולמחויבות לעיר".³⁵

שלב א' של הפרויקט, שעל סמך התובנות שעלו ממנו ביססנו את ההמשגה שלנו ל"זיכרון מרחבי", נועד לפתח חזון משותף של התושבים ובעלי הנכסים בשכונה לקראת תכנון ופיתוח עתידי שלה. החזון נגע לשני תחומים עיקריים הקשורים זה לזה: הקהילתי והתכנוני. במסגרת הדיונים על פיתוח המתחם הוצגו ארבע חלופות פיתוח.³⁶ לאחר עבודה אינטנסיבית על חלופות התכנון שהוצגו לתושבים לא ניתן היה להגיע להסכמות גורפות לגבי חלופה מועדפת, ובמקביל התחדדו הבעיות התכנוניות והמשפטיות במתחם, אשר ממילא עמדו לדחות כל הליך פיתוח עד לפתרון.³⁷ לפיכך, בשלב ב' המטרה היתה לסייע לתושבים להתארגן לבחירת גוף מייצג שיוכל לקדם את פיתוח המתחם.³⁸

מבחינה מתודולוגית, השתמשנו בפרויקט זה בכלים המאפשרים מיזוג בין תהליכי תכנון ופיתוח פיזיים לתהליכים חברתיים, הן אישיים והן קבוצתיים, בתוך הקהילה. הכלים שבהם השתמשנו היו ראיונות עומק, ניתוחי שיח ומיפוי מנטלי, שאינם רווחים בעבודה תכנונית. מבחינה פרקטית כללה העבודה מפגשים דו-שבועיים של צוות המעבדה עם קבוצה מובילה של תושבים ובעלי נכסים בשכונה – כ-15 גברים ונשים בגילים שונים. יחד עם התושבים ארגנו אירועים גדולים יותר, והזמנו אליהם את התושבים שבחרו שלא לקחת חלק בצוות המצומצם. באירועים הללו יכלו תושבים אלה (וגם בעלי נכסים שאינם מתגוררים בשכונה) להתעדכן ולשמוע על התקדמות הפרויקט.³⁹ מלבד המפגשים המשותפים קיימנו פגישות אישיות ושיחות עם הצוות המצומצם, ושני סבבים של ראיונות עומק וציור מפות קוגנטיביות של השכונה. בנוסף קיימנו סקר מדלת

לדלת בקרב כל תושבי השכונה וערכנו מחקר ארכיוני בארכיוני ההנדסה בבת-ים וברשם החברות בירושלים, שבעקבותיו כתבנו סקירה תכנונית-משפטית מקצועית מקיפה. כעת נציג את ארבעת הביטויים של זיכרון מרחבי שזיהינו בעבודת השטח ונבחן את האופן שבו הם מתקשרים לתהליכי גיבוש זהות ושייכות קהילתית ולהתארגנותה, ולאחר מכן נחזור לדון בכך בהקשר של ההמשגה המוצעת ל"זיכרון מרחבי".

4. ארבעה ביטויים של זיכרון מרחבי במעונות-ים

על בסיס מפגשי התושבים, ראיונות העומק, ניתוח המפות המנטליות והתמונות שהביאו התושבים, אנחנו מציעים ארבעה ביטויים שונים לזיכרון המרחבי של שכונת מעונות-ים: ביטוי מילולי, ביטוי חזותי-נראה, ביטוי קוגניטיבי וביטוי א-ייצוגי. אין אלה בהכרח ביטויים בלעדיים או יחידים של הזיכרון המרחבי, וייתכן שניתן למצוא גם ביטויים נוספים. כמו כן חשוב לציין כי ישנה חפיפה מסוימת בין ביטויים שונים וההפרדה ביניהם אינה תמיד מוחלטת וברורה.

ביטוי מילולי

הביטוי הראשון של הזיכרון המרחבי של מקום מתקשר לביטוי מילולי, כלומר מרחב השיח המתפתח מסיפורי העבר המרחביים של המקום שבו מתקיימים ויכוחים בנוגע לזיכרונות שונים שלו, ובו גם מתעצבות ומתגבשות הסכמות לגביו. במרחב זה, על פי תפיסתם של לקלאו ומוף,⁴⁰ בא לידי ביטוי חיבור חברתי המשנה את זהותם החברתית של המשתתפים בתהליך ומעלה את מודעותם לגבי יחסי כוחות בחברה. אנו משתמשים במושג "ביטוי מילולי" או שיח כדי להגיש את ההסכמות והאי-הסכמות שהתפתחו באופן מילולי בשיחות ובמהלך המפגשים בנוגע לזיכרון המרחבי של מעונות-ים. נעיר כי משמעותו של מושג השיח כאן שונה מאשר אצל פוקו, שדיבר על שיח כמערכת המבנה את המציאות, ואנו משתמשים בו כפשוטו – דברים שנאמרים ומדוברים על ידי אנשים. קרולין וייצמן⁴¹ מקשרת בין המושג שיח (בצורה הדומה לזו שבה אנו משתמשים כאן) לתהליך של תכנון עם קהילות. היא טוענת כי מרחב שיחני מייצר הנהגה ומנהיגות לקהילה, וכי השיח שהוא מאפשר מייצר סדר יום חדש ושונה, פותח אפשרויות בנוגע למי מדבר ועל מה מדברים, ואף עשוי לשנות נורמות, דעות, יחסי כוח ואינטראקציות בין אנשים. במובן זה הוא מרחב של שינוי, הן חברתי והן תודעתי, כפי שאכן התברר במעונות-ים. פרויקט מעונות-ים אפשר ליצור ולקיים לראשונה מרחבים מילוליים פתוחים שתושבי השכונה השתתפו בהם והעלו זיכרונות שונים. במפגשים נוצר שיח רלבנטי שכל הנוכחים בו למדו על השכונה, על עברה, על החזון העתידי ועל הרצונות (שהיו לעתים סותרים) של הצדדים השונים. מרחב שיח זה הפגיש, לעתים בפעם הראשונה, שכנים, דיירים ובעלי נכסים שלא בהכרח הכירו אחד את השני למרות המרחב הפיזי שהם חולקים, והפך גם למרחב חברתי שבו צפו ועלו ויכוחים מן העבר. כך התברר כי התפיסות השונות לגבי החזון העתידי לשכונה מבוססות על העבר המרחבי של המקום, גם אם לא פעם מדובר היה בעבר מדומיין. עם זאת, במהלך התקופה

התפתחו במרחב הזה דפוסי התארגנות שסייעו בין היתר לבחירת ועד. דווקא חשיפת האנטגוניזם של חלק מהמשתתפים יצרה אצלם אפשרות לשינוי זהות ולהתייחסות אחרת לעצמם ולמתחם. כך למשל מספרת אחת התושבות:

אנחנו בעלים של אותה דירה כבר שנים. היום אני ממש לא מכירה מה הולך כאן, פעם זו היתה שכונה יפה! בילדותי הגינות היו יפות, השבילים, בילדותי הייתי גרה בהלפר, היינו הולכים כל ישי ל'חיימק'ה, שהיה הסבא שלי. זו היתה שכונה מאוד יפה, סבא היה מטפח אותה. אנחנו היום בעולם אחר, לא מה שהיה פעם. (דבריה של ד', פרוטוקול מפגש, 13.9.2010)

ההתרפקות על העבר החיובי ועל הזיכרונות מיופיה של השכונה, הקשור בדרך כלל למרחב הפיזי המטופח אך גם לאנשים קרובים, משותף לתושבים רבים שגדלו בה או חיים בה לאורך זמן. העבר החיובי עומד בניגוד להידרדרות ולהזנחה בהווה, אך גם מהווה השראה לתמונת העתיד ולתקווה של חלק מהתושבים להחזיר עטרה ליושנה. חלקם נזכרו בערגה ובנוסטלגיה בתקופה שבה המבנה הפיזי והחברתי של השכונה יצר תחושה של קהילה ואיכות חיים בתוך העיר. במקרים רבים העבר שהתושבים זוכרים ומתארים משמש ניגוד גמור להווה המדכדך ורק מדגיש את רוע המצב הפיזי והחברתי הנוכחי. במקרים מסוימים היה קשר בין הבעת זיכרון נוסטלגית לבין בחירה בחלופה שמרנית יחסית לפיתוח עתידי של השכונה (שיפור-שימור). כך למשל אמר תושב שהיה מעוניין בחלופה של פיתוח מינימלי:

למקום הזה יש והיתה ייחודיות משלו. זו פינת חמד, היא היתה והיא יכולה להיות גם בעתיד. במדינה של היום שהכול כל כך זמני, אני לא יכול לחכות חמש שנים לפינוי בינוי ואני גם לא רוצה. מי יודע מה יהיה. אם נבחר בשיפור-שימור עם המון עזרה ומימון די רחב מהעירייה, יהיה טוב יותר, יהיה כמו פעם. כל המקום הזה יהפוך לפינת חמד חמודה בבת-ים, בתי קרקע שאין כבר היום בבת-ים ושבילים נורמליים ונקיים. (דבריו של א', פרוטוקול מפגש, 20.12.2012)

המרחב המילולי שבו צצו ועלו זיכרונות העבר, שחשפו לא פעם ניגודים בין העבר ה"יפה" להווה ה"מוזנח", העצימו את מודעות התושבים לפוטנציאל של מרחב המגורים שלהם ואת כוחם להתארגן ולשנות את ההווה הקשה. מרחב שיח זה התקיים גם באירועים הגדולים יותר, שנועדו ליידע את מי שבחרו לא להשתתף במהלכים ובהתקדמות, וגם לשמוע באופן בלתי אמצעי את דעתם והתרשמותם. גם במפגשים אלה מילאו זיכרונות העבר תפקיד משמעותי, כפי שתיארה תושבת פעילה במפגש הציבורי השני, שבו הציגו התושבים הפעילים את החלופות השונות לתושבים ובעלי הנכסים שלא השתתפו במפגשים הסדירים:

אני דיירת בשכונה כיום, בעבר אמא שלי התגוררה וחייתה במעונות, כך שגם כנערה וגם כאישה בוגרת אני חיה כאן, אוהבת ומכירה היטב את המקום שנים רבות. הייתי רוצה לדבר אל בעלי הדירות שלא נמצאים בשכונה ביום-יום, ואליהם אני פונה. אני פעילה בפרויקט הזה, בעלי הדירות שלא נמצאים לא יודעים כמה קשה לגור

בבתים שהם מכוערים, אני לא יודעת איפה אתם גרים אבל לי כבר לא נעים לחיות כאן די הרבה זמן. יש לנו חלון הזדמנויות גדול, אז כדאי שנתחיל לטפל בזה כדי שערך הדירה יעלה, המקום ייראה אחר ויהיה נעים לחיות פה. כרגע המצב בלתי אפשרי, גם זבל, גם חניה, וגם הפחד מרעידות אדמה. אני אומרת מכל הלב, בואו נגיע לאיזושהי הסכמה כדי שנשפר את המקום הזה וניצור עתיד טוב יותר. (נ', מפגש תושבים ובעלי נכסים, 10.3.2011)

בראיון האישי שנערך עימה בתום שלב א' של הפרויקט חזרה נ' על הנרטיב הזה: פעם היה כאן נחמד מאוד, היה טוב לגור כאן. אמא שלי היתה "השריף של השכונה", היא היתה פעילה מאוד וכולם, כל בעלי הבתים הכירו אותה, ואז בתקופתה כל העשבים והלכלוך זה לא היה, אנשים כמו אמא שלי והשכנים האחרים היו מאוד אכפתיים, זה היה בסך הכול לפני 20 שנה !! אמא שלי כבר 14 שנים מאז שהיא נפטרה, ומאז הכול השתנה, בתקופתה היה הרבה יותר נעים ונחמד והיתה גם שכנות טובה יותר בין האנשים. (ראיון עם נ', 13.6.2011)

שינוי השיח שעברה נ', מתלונה לדרישה ואפילו לתביעה, התרחש כתוצאה מהדינמיקות החברתיות שאירעו במפגשים עם התושבים, שכללו גם את העלאת זיכרונות העבר. באירוע הביאנלה הציבורי שהתקיים בספטמבר 2010 עלו באופן מובהק זיכרונות מן העבר המרחבי של השכונה. באירוע זה התנדב אחד מתושבי השכונה הוותיקים מ' לספר סיפורים היסטוריים המבוססים על זיכרונותיו כילד וכנער בשכונה. במפגש שהתקיים לאחר האירוע חלקו התושבים הפעילים את הרגשתם בעקבותיו, וניכר היה כי ההתעניינות הרבה בשכונה שלהם, האורחים הרבים, הנכונות לשמוע ולראות ותשומת הלב לסיפוריהם האישיים ולאורח החיים שלהם חיזקו את תחושת הקהילה שלהם וגיבשו בקרבם גאווה ותחושת שייכות. עם זאת, חשוב לציין כי הזיכרונות שעלו במפגשים לא תמיד ציירו תמונה דומה של עבר חיובי מול הווה שלילי; לעתים הזיכרונות הדגישו גם אלמנטים שליליים בעבר הקרוב והרחוק של השכונה, ולא בהכרח הובילו למסקנות דומות לגבי העתיד הרצוי והחזון התכנוני והקהילתי. המפגשים חידדו חילוקי דעות והתגלעו בהם ויכוחים מרים בין תומכי גישות שונות על הפיתוח העתידי של המתחם. ואולם לצד הוויכוחים גובשו גם כבוד הדדי והקשבה אשר נבנו לאט ובהתמדה ותוך משברים חוזרים ונשנים. התושבת נ' מתארת תהליך זה בראיון שערכנו עימה לקראת תום השלב הראשון של הפרויקט:

הפרויקט הזה חיבר אותנו, פעם למשל הייתי רואה את ג' כאן בשכונה והייתי מאוד עוינת כלפיו, הוא רצה כל הזמן להשתלט. אבל בתכלס בגללו הגעתי למפגשים... בעצם אפשר לומר שבאתי כדי לבדוק לאן ג' חותר, הוא הרי לגמרי חי בסרט ואני מתנגדת לחזון שלו לגבי איך תיראה השכונה... הזיכרונות האלה שהיו חלק מהמפגשים אולי גרמו לנו להקשיב יותר אחד לשני. זה גרם לי למשל להקשיב יותר לא', שלא ממש הכרתי לפני זה, ופתאום הקשבתי לו כי יש לו מה להגיד... גם את ג' לא הכרתי קודם ופתאום הקשבתי לו... קודם לא היה לי מושג כמה זמן הוא גר

בשכונה למרות שהוא שכן שלי, אבל הוא כל הזמן דיבר על העבר או עכשיו אני יודעת... (ראיון עם נ', 13.6.2011)

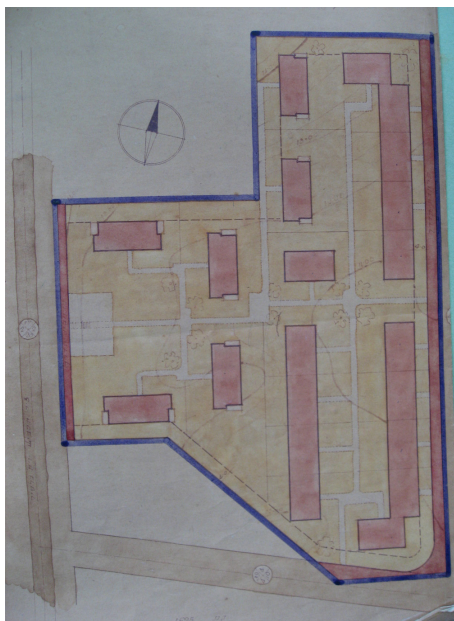
לסיכום, ביטוי מילולי של הזיכרון המרחבי של המתחם מדגיש הן את המשותף בין התושבים והן את השונה והלא-מוסכם ביניהם בנוגע לעברו, חושף מתחים אך גם מגביר מודעות לגבי היחסים החברתיים הקיימים, וכתוצאה מכך גם לגבי מצבם ויכולתם של התושבים להביא לשינוי במתחם. חשוב לציין שחשובה לא רק התוצאה, בין שהיתה מוסכמת ובין שלא, אלא עצם תהליך הזכירה והמודעות, שיצרו זהות משותפת וזיקה חדשה של התושבים למרחב חייהם. כפי שעלה מדבריהם, החלופות השונות שהוצגו להם יצרו מומנטום ומיקדו את הדיון בעבר מול העתיד. דיון זה בחלופות שימש במידת מה כאמצעי לייצור ושימור קהילתי ולא מטרה בפני עצמה.

ביטוי חזותי

הביטוי השני של זיכרון מרחבי של מקום נגע לאופן שבו הזיכרון התבטא באופן חזותי. את החומרים החזותיים שבאמצעותם מתבטא זיכרון ניתן לחלק לשני סוגים – חומרים המבטאים ידע "אובייקטיבי-מקצועי", כגון מסמכי תכנון, רשומות של חברות בע"מ, מפות ותרשימים, וחומרים המבטאים ידע "סובייקטיבי" אישי וייחודי, כגון תמונות, צילומים של השכונה, צילומי משפחה ומסמכים אישיים. בפרויקט מעונות-ים השתמשנו בשני סוגי החומרים, הן לצורך תיעוד ותיאור ההתפתחות התכנונית של השכונה והן לצורך גיבוש זהות ושייכות שכונתית.

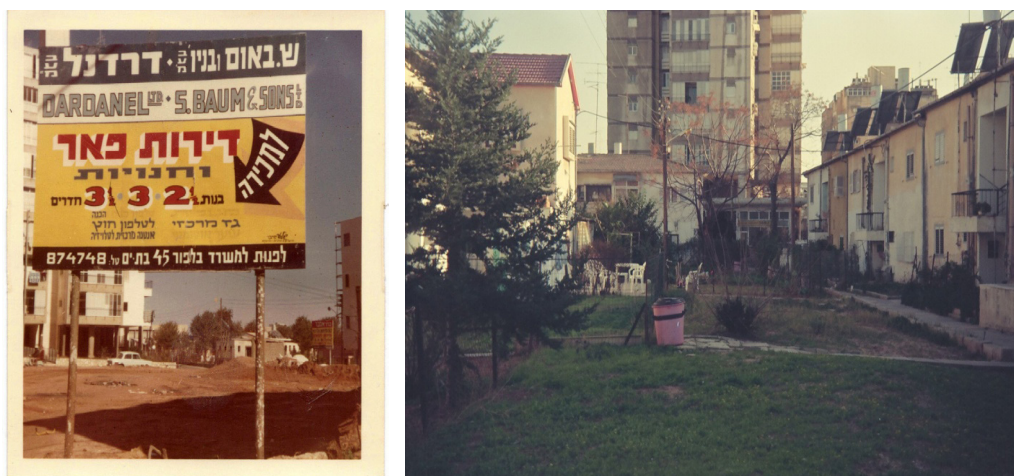
בתחילת העבודה במעונות-ים ביקשנו בשלב ראשון ללמוד לעומק את הסטטוס התכנוני והמשפטי של השכונה. היות שאין כמעט שום כתיבה היסטורית-גיאוגרפית או תכנונית על בת-ים בכלל ועל מעונות-ים בפרט, פנינו למקורות ראשוניים מארכיונים שונים – תוכניות מתאר, מסמכי תכנון, מפות, תצלומי אוויר וכן רישומים והתכתבויות מתוך תיקי החברות בע"מ. מסמכים אלה לימדו אותנו הרבה על המורכבות המשפטית-תכנונית, על הבעלות על הקרקע, על התכנון המקורי ועל השינויים שנעשו בו ברבות השנים. מה שלא למדנו ממסמכים אלה נגע למצב החברתי או להיסטוריה של התושבים. יתרה מזו, כאשר ניגשנו להציג את החומר שאספנו וניתחנו בפני התושבים הפעילים, נתקלנו בהתנגדות לא מעטה לאותם מסמכים "אובייקטיביים-מקצועיים", שהיו מבחינתנו הבסיס להבנת עברו של המקום. כך למשל, בעוד מסמכי התכנון, התשריטים והמפות (ראו תמונה 1) לימדו אותנו על התכנון המקורי של השבילים העוברים בין הבתים, חלק מהתושבים טענו כי השבילים נבנו בפועל באופן שונה. הזיכרון של התושבים חשף עבר שכונתי שהיה שונה במידה מסוימת מאותו עבר "אובייקטיבי" שעלה מהמסמכים הרשמיים, עבר המהווה "זיכרון נגדי" ואולי "זיכרון קולקטיבי מדומיין". לכן ביקשנו לשמוע מהתושבים (בראיונות העומק ובמפגשים הדו-שבועיים) מה הם יודעים וזוכרים, וכן ביקשנו מהם להביא מסמכים ותמונות שיוכלו לעזור גם בהשלמת פרטים חסרים (להשלים לנו למשל תקופות שלגביהן לא מצאנו כמעט מסמכים "אובייקטיביים", למשל שנות השבעים והשמונים). אבחנה זו מתכתבת עם המשגות תיאורטיות של "זיכרון קולקטיבי מדומיין"⁴² או "זיכרון נגדי"⁴³, שהוא אפוזיציוני ועוין, מערער את הזיכרון הקולקטיבי הרשמי והמקובל וחותר תחתיו. מבחינה

זו הזיכרון הנגדי מהווה ביטוי נוסף של אנטגוניזם וקריאת תיגר על הידע המקצועי. בפרויקט שלפנינו לא הועלתה התנגדות בעלת אופי פוליטי לזיכרון שהוצג במסמכי התכנון, אלא התנגדות שנשאה אופי יומיומי פרטני והתייחסה לאלמנטים השונים בשכונה ולאופן שבו הם הוצגו במסמכי התכנון. עם זאת, אתגור הידע המקצועי יצר אצל התושבים הכרה ומודעות לכוח של הידע שלהם.

תמונה 1: תשריט תכנון מערכת המבנים והשבילים בשכונה, 1949 (מתוך ארכיון ההנדסה, עיריית בת-ים).

במפגשים עם התושבים נחשפנו לתמונות של השכונה מתקופות שונות בעבר – צילומים שביטאו זיכרון עבר "סובייקטיבי" של התושבים. מלבד תמונות של השכונה ושל הבתים, של שלטים המכריזים על בנייה במקום וכדומה (תמונות 2–3), הופתענו לגלות כי חלק מהתושבים בחרו להביא גם צילומי משפחה, שחלקם צולמו במרחב הציבורי של השכונה, אך חלקם צולמו במרחבים פרטיים יותר, כמו חצרות בתים, מרפסות או דירות (ראו תמונות 4–5). תמונות אלו, שהעניקו ממד נוסף של ידע מקומי לעבודתנו התכנונית-קהילתית, מבטאות זיכרון מרחבי סובייקטיבי של התושבים, והן דורשות הרחבה וניתוח, הן מבחינה תיאורטית והן מבחינת הערך התכנוני-גיאוגרפי שלהן. התמונות שהביאו התושבים, יחד עם המסמכים ה"אובייקטיביים" – מסמכי התכנון וכן המפות הקוגניטיביות שנעסוק בהן להלן – הוצגו לקהל אורחי הביאנלה באירוע הציבורי שהתקיים בשכונה וחיבר את האמנות לשכונה, ואת הידע המקומי וה"סובייקטיבי" אל הידע ה"אובייקטיבי" במטרה להניע תהליך תכנוני-קהילתי. האירוע יצר "מרחב מוזר"⁴⁴, שבו התערבבו עולמות התכנון והאמנות. מרחב כזה דורש חשיבה רדיקלית על תפקידם של תרבות חזותית ואמנות בעולם התכנון. סוגיה זו קשורה קשר הדוק לעניין האקדמי הגובר והולך בהבנת הקשר בין תרבות חזותית, מטריאליות ומרחבים גיאוגרפיים.

מימין תמונה 2: מראה השכונה בשנות השמונים המוקדמות (באדיבות גבריאל חלפון).
משמאל תמונה 3: שלט המכרז על בניה עתידית באזור מעונות-ים, ככל הנראה בשנות השבעים המאוחרות (באדיבות דורית סגל).

תכנון, כמו דיסציפלינות מרחביות אחרות (גיאוגרפיה, אדריכלות וכדומה) הוא תחום ויזואלי שהייצוג הוא פרקטיקה מרכזית בו, ובמיוחד ייצוג ויזואלי. גישות פוסט-סטרוקטורליסטיות תופסות ייצוג כפרקטיקה חברתית המעניקה משמעות למרחבים וסביבות גיאוגרפיות ולהבניותם באמצעות תוצרים תרבותיים כגון טקסטים, תמונות, ציורים ודימויים אחרים.⁴⁵ אריאלה אזולאי⁴⁶ טוענת כי דימויים מסוג זה מלווים את העשייה האנושית מראשיתה והם חלק מהתרבות החזותית. כך למשל, תצלומים ובעיקר השימוש שנעשה בהם אינם מבנים רק את ה"נראה" אלא מסדירים גם את היחסים שבין יחידים החולקים עולם משותף. בעשור האחרון עוסקים חוקרי מרחב בתפקיד של תרבות חזותית בכלל ושל תצלומים בפרט בניית גיאוגרפיה ותכנוני ובפיתוח מתודולוגיות חדשות בתחום.⁴⁷ בעבודתנו עם הקהילה במעונות-ים התבססנו על תוצרים מחקרניים אלה, והתמקדנו בתפקידם של צילומים בהבנת הידע המקומי של התושבים וזיכרון העבר המרחבי שלהם מן המקום והשכונה, ובתפקיד של אלה בחיזוק תחושות של שייכות וזהות קהילתית, כלומר ביצירת קהילה משמעותית של תושבים המסוגלת להניע תהליכים. בכך אנו מקבלים את הטענה בדבר המשמעות הפוליטית של תוצרים ויזואליים במחקר גיאוגרפי, אשר גורסת כי הטמעתם במחקר ובעשייה הגיאוגרפית (או התכנונית) היא דרך להעצים קולות וידע של אנשים, של קהילות ושל זהויות, תוך הפיכת ה"אחר" למוחשי יותר.⁴⁸ השימוש הגיאוגרפי בתוצרים ויזואליים אינו נובע מסיבות אסתטיות⁴⁹; מטרתו היא לייצר ולהבין מידע חדש ולקבל עליו תגובה מבני אדם,⁵⁰ משום ש"התצלום 'מדבר', הוא מעורר אותנו במעומעם למחשבה."⁵¹ למרות השימוש הגיאוגרפי-תכנוני המוגבל מאוד בוויזואליות "סובייקטיבית", הוא מאפשר לבטא רצונות, שאיפות וחזון של אנשים בהקשרים של מקום וסביבה,⁵² ולא רק באופן דיסקורסיבי.

סוזן זונטג⁵³ טוענת כי "לעתים תכופות יותר ויותר, כשיש ברצוננו להיזכר, איננו מזמנים סיפור

אלא תמונה.⁵⁴ זונטג מתייחסת לתצלומים מוכרים, אשר לדבריה:

יוצרים את תחושת ההווה שלנו ואת תחושת העבר הקרוב. תצלומים סוללים דרכים להתייחסות, ומשמים כעמודי טוטם למטרות עקרוניות: רגשות נוטים להתגבש יותר סביב סיסמה מילולית, ותצלומים עוזרים לבנות – ולתקן – את תחושת העבר הרחוק יותר.⁵⁵

דימויים חזותיים משקפים חוויה סובייקטיבית של היוצר (ובמקרה זה של האדם שבחר להביא ולהציג את התמונה במסגרת הפרויקט), וזו נבנית תמיד בתוך הקשר חברתי ותרבותי ספציפי המגדיר אותה. תמונות הן למעשה פנומנולוגיה סובייקטיבית של התנסות בחוויה חברתית מסוימת, ושימוש בדימויים ויזואליים מסייע לפיתוח חשיבה מגוונת על הקשר בין הזהות האישית לחברה.⁵⁶ ג'יליאן רוז ודיוויה טוליה-קלי⁵⁷ טוענות כי זיכרון הוא חלק מהתהליך האנליטי הכרוך בניתוח תוצרים ויזואליים, והבנת התפקיד וההבניה של הזיכרון בהם מאפשרת ריבוי משמעויות וערכים בפרשנות שלהם. בתוך הקשר תיאורטי ומתודולוגי זה אנו מבחינים בין סוגים שונים של תמונות שהתושבים בחרו להציג. תמונות מסוימות (תמונות מס' 2–3) ייצגו את המראה הפיזי של השכונה והעידו על מצבה בתקופות מסוימות בעבר, למשל המצב הפיזי של הבניינים, שטחי הציבור והשימוש בהם, הבינוי וכדומה. כשביקשנו מהתושבים להביא תמונות של השכונה ביקשנו לקבל סוג כזה של תמונות כדי להפיק ממנו מידע שישלים פערים או יחזק מידע קיים, כמו המידע ששאבנו ממסמכים "אובייקטיביים-מקצועיים". באופן מפתיע, חלק ניכר מהתמונות שהביאו התושבים היו מסוג אחר, מה שרוז מכנה "תמונות משפחה"⁵⁸ – צילומים משפחתיים המוצגים כעת במרחב ציבורי (למשל בפגישות במעונות-ים, או במהלך אירוע הביאנלה). תמונות אלו (תמונות 4–5), הן ביטוי סובייקטיבי של הזיכרון המרחבי של התושבים. הם בחרו להציג אותן בציבור, כלומר לחשוף אותן לאנשים זרים בפרקטיקה היוצרת ציבוריות (שם). לתמונות המשפחה שהוצגו היתה בעיקר משמעות כלשהי מבחינת השכונה, בין שהיה זה על רקע הבניינים בשנות השמונים (תמונה 4) ובין שהיתה זו המרפסת הלבנה שבני המשפחה עומדים בה (תמונה 5). אלה גם אלה אינם רק ביטויים פיזיים המוסרים מידע על מצבם של הבניינים או השטחים הציבוריים, אלא פריטים שנחשפו בפגישות ובאירוע הביאנלה, ותוך כדי כך יצרו היכרות, הזדהות וקרבה בין התושבים וחזקו זיכרונות משותפים. ההזדהות והנוסטלגיה שעוררו התמונות הובעה גם באופן דיסקורסיבי בפגישות שבהן התמונות נחשפו, ועוררו תגובות של תושבי השכונה ושל זרים כאשר הוקרנו על מסך גדול בשטח הציבורי בשכונה. חלק מן התושבים, בעיקר ותיקי השכונה, הביאו את התמונות לפגישות, אך לפעילים שמתגוררים בשכונה זמן קצר יותר לא היו תמונות ישנות. עם זאת, הצילומים יצרו תחושת מורשת ועבר משותף גם לתושבים החדשים יותר, שהתמונות היו מבחינתם מידע חדש ולא זיכרון חי או סובייקטיבי.⁵⁹ הם למדו ואימצו מידע שהובע בתמונות, וכפי שהתבטא בראיונות אישיים שנערכו איתם הוא הפך אלמנט לגיבוש השייכות שלהם לשכונה ויצר הזדהות עם תפיסות העבר של התושבים הוותיקים. תהליכים חברתיים אלה תרמו בסופו של דבר ליצירת קהילה בעלת יכולת ורצון לפעול יחד למען עתיד השכונה.

מימין תמונה 4: צילום משפחתי על רקע בתי השכונה, שנות השבעים (באדיבות דורית סגל).
למעלה תמונה 5: צילום משפחתי של התושבת יונה לבנר במרפסת דירת הוריה, בשנות השישים המוקדמות (תמונה באדיבות יונה לבנר).

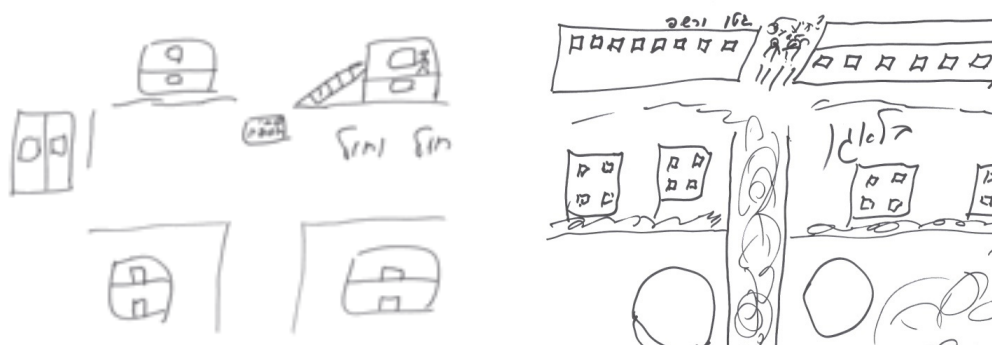
תמונה 6: רחבת החניה לפני סלילת האספלט והמטרד של ביוב ובזבז בשנות השמונים המאוחרות (תמונה באדיבות גבריאל חלפון).

חשוב לציין שהתושבים בחרו תמונות המעידות על האופן שבו רצו להביע את הזיכרון המרחבי שלהם. בכך למעשה הם שימשו כסוכני זיכרון שקידמו והביאו לקבוצה את האופן שבו הם זוכרים את השכונה או רוצים שהיא תיזכר. זיכרונות אלה נועדו למעשה לחזק ולאשר אלמנטים שהובעו קודם לכן באופן שיחני. לעתים היתה זו תדמית "נקייה", חיובית ולעתים אף נוסטלגית של השכונה מן העבר הרחוק (למשל התמונות של המרפסת הלבנה והיפה בתמונה 5); במקרים אחרים התמונות נועדו לאשר ולחזק דברים שנאמרו באופן מילולי לגבי ההזנחה שפושה בשכונה, בעבר כמו בהווה, הן מבחינת המצב הפיזי של הבניינים והן מבחינת מצבם של השטחים הציבוריים (תמונה 6). הזיכרונות הובעו אפוא באופן מילולי, וחוזקו לאחר מכן באמצעות תמונות שהתושבים בחרו להציג במרחב הציבורי. במילים אחרות, משמעותן של התמונות צריכה להיות מובנת יחד עם הביטוי השיחני של אותו זיכרון – ביטוי שהדימויים החזותיים נועדו לאשש, לחזק ולאשר.

ביטוי קוגניטיבי

במחקר שליווה את הפרויקט איתרנו גם זיכרון מרחבי שהובע באופן קוגניטיבי. כפי שהזכרנו, אחת המתודולוגיות ששימשו אותנו לחשיפת ידע מקומי וסובייקטיבי של התושבים לגבי מרחב החיים שלהם בשכונה היתה ציור מפות קוגניטיביות. ציור המפות התנהל בשתי דרכים: ראשית, במפגש התושבים הראשון ביקשנו מכל אחד מהתושבים לצייר את ביתו ואת שכונתו על שני דפים נפרדים; שנית, עשינו זאת גם בשני הסבבים של ראיונות העומק שערכנו עם קבוצת הפעילים המצומצמת, תוך פרשנות משותפת בין החוקר לתושב המצייר. בהתאם לעקרונות של שיטת שלושת השלבים של מיפוי מנטלי, תחילה נערך ראיון עומק על נושאי המחקר, אחר כך המראיין מתבקש לצייר מפות מנטליות שנושאן נבחר על פי נושאי המחקר, ולבסוף המפות מנותחות על ידי החוקר והמראיין גם יחד.⁶⁰ במפגש הראשון, שבו התושבים ציירו את הבית והשכונה, נתקלנו בחשדנות ובהתנגדות מסוימת, אך מרבית התושבים ניאותו לצייר ולהסביר את הציורים שציירו. הציורים סייעו לנו בהיכרות הראשונית עם התושבים ועם הייצוג הפנימי של המקום בעיניהם. המפות סייעו להבין מהם הדברים שמטרידים את התושבים, בייחוד כאשר הם ציירו או ציינו את המפגעים בשכונה. על הדינמיקה החברתית בשכונה למדנו כאשר בדקנו אילו דמויות ובניינים נכללו בציורים או הושמטו מהם, וכן כיצד המראיינים ציירו את עצמם בשכונה. המפות, ובעיקר משפטים שונים שנכתבו עליהן, גם חשפו את הספקנות לגבי היכולת והמוטיבציה שלנו (כלומר של החוקרים מהמעבדה לתכנון, סביבה וקהילה) ושל העירייה (שהיתה שותפה לפרויקט) לחולל שינוי אמיתי ומשמעותי לאחר שנים של אכזבות. בסעיף זה נתמקד באופן שבו זיכרון מרחבי של מקום בא לידי ביטוי במפות הקוגניטיביות, המשמשות "מפות זיכרון",⁶¹ כהיבט נוסף של ייצוג זיכרון מרחבי, ונעסוק בחשיבותו לתהליכים של תכנון עם קהילה. נדגים זאת באמצעות מפות העבר וההווה של תושב ותושבת, שצוירו בשיטת שלושת השלבים כחלק מראיונות העומק.

השימוש במיפוי מנטלי לצורכי תכנון מוכר בספרות. מחקרים רבים עסקו בתפיסה הקוגניטיבית של המרחב והסביבה ככלל⁶² ובמרחב הישראלי בפרט.⁶³ הראשון שקישר בין תהליכים וידע

תמונה 7: מפות קוגניטיביות של העבר, של תושב ותושבת השכונה.

תמונה 8: מפות קוגניטיביות של ההווה, של התושב והתושבת אשר ציירו את המפות בתמונה מספר 7.

קוגניטיביים, ציור מפות קוגניטיביות ותכנון עירוני היה לינץ',⁶⁴ שטען כי מפות קוגניטיביות עוזרות למתכנן העירוני להבין כיצד אנשים מבינים את העיר שבה הם חיים, וכי הבנה זו יכולה לסייע בתכנון סביבות עירוניות המתאימות להם. חוקרים אחרים טענו כי מפה קוגניטיבית היא ייצוג סובייקטיבי של הסביבה או של מרחב מסוים.⁶⁵ פנסטר⁶⁶ הוסיפה כי מפה כזו היא למעשה סכמה של זהות היחיד, היא מבטאת ידע סימבולי ותחושת המהווה ביטוי ל"ארכיטקטורה המנטלית" של המצייר,⁶⁷ ועשויה לבטא שייכות רגשית ואישית כלפי מקום וידע מקומי לגביו.⁶⁸ סלטו⁶⁹ טוען כי המפה מאפשרת "לדבר את העבר" ומבטאת קשר גופני והיסטורי למרחב ולנוף. מבקרי המפות טענו שהן מייצגות אספקטים מסוימים של הדימוי המרחבי המצוי במוח, אך לא את כל המידע האצור בו. ביקורת זו מעלה תהיות לגבי יכולתן של מפות קוגניטיביות לייצג ריחות, קולות וטעמים או אלמנטים חושיים אחרים שנעסוק בהם בסעיף הבא.⁷⁰

ידע תיאורטי ומתודולוגי זה היווה מסגרת לניתוח מפות העבר וההווה של התושבים. במפות העבר (תמונה 7) ניתן לראות ביטוי לתפיסה ולזיכרון של העבר המרחבי השלילי של השכונה, דרך הכיתוב "בלגן" או "גטו ורשה" במפה אחת, ו"חול וחול" במפה שנייה. הזיכרון של השכונה כמקום בעייתי ושלילי אינו סותר את העובדה כי בשתי המפות יש גם אלמנטים חיוביים – למשל התכנון והסדר הניכר בבניינים, בשבילים ובאלמנטים אחרים המצוירים בתמונות, או חוסר הצפיפות והפסטורליה המובעים במפה השנייה. תיאורים דו-משמעיים עלו גם בראיונות העומק, בדיונים הפתוחים בקבוצה ובצילומים שהתושבים הביאו לפגישות. מפות ההווה של התושבים (תמונה 8) מעידות על הבעיות הנוכחיות של השכונה כפי שתוארו גם בעל פה, כלומר "שבילים חשוכים" ו"מדרכות שבורות", אספלט שמכסה את השטחים הציבוריים, חוסר בירק ובמרחב ציבורי מזמין והזנחה פיזית של המבנים. המפות הן ביטוי לידע הסובייקטיבי של התושבים שציירו אותן, ידע המביע את העבר הקרוב או הרחוק בהתאם לזיכרונות האישיים (כל תושב בחר איזה "עבר" לצייר לפי הוותק והזיכרון שלו). עם זאת, המפות הן גם ביטוי לשיח ולזיכרון הקולקטיבי שהתהווה בקבוצה במהלך הדיונים, והעלה על נס מצד אחד את את היופי של השכונה בעבר, ומצד שני בעיות שונות שמלוות אותה כבר שנים ארוכות. חלק מהמפות שצוירו במפגש הראשון שלנו עם התושבים והוצגו כתערוכה באירוע הביאנלה הפכו,

ברגע שנתלו לראווה והוצגו לקהל הרחב, לאובייקט ויזואלי-נראה ולא רק קוגניטיבי. התושבת שציירה את השבילים החשוכים דיברה בראיונות ובפגישות על תחושה של פחד וחוסר ביטחון שמלוות אותה שנים רבות, כלומר הזיכרון שהובע באופן שיחני התחבר לזיכרון הקוגניטיבי וגם לאלמנט החושי, הרגשי והא-ייצוגי שנציג בסעיף הבא.

ביטוי שאינו ניתן לייצוג [non-representational]

לזיכרון המרחבי יש גם ביטויים שאינם מיוצגים בשיחה או במיפוי מנטלי למרות חשיבותם הרבה ליצירת תחושת שייכות והזדהות עם המקום – חיובית או שלילית. בסעיף זה נתאר ביטויים כאלה של זיכרון מרחבי המתקשרים לעיסוק הגיאוגרפי ההולך וגובר בתיאוריה ובניתוח מרחבי א-ייצוגי (non-representational). תיאוריה זו מתמקדת באופן שבו מרחב נוצר בתהליך של פעולה, תהליך שמעורבים בו גופים אנושיים, תחושות ורגשות, לאור ההתמודדות של הגיאוגרפיה כיום לא רק עם פרקטיקות של ייצוג (מיפוי, תצלומי אוויר, GIS וכו'), אלא גם עם הלא-מיוצג, עם החושי והגופני היוצרים מרחב תוך כדי פעולה.⁷¹ הגיאוגרפיה של הבלתי-ניתן-לייצוג אינה עוסקת עוד אך ורק בתוצר הסופי של הפעולה, שניתן למפות ולייצג אותה, אלא בפעולה עצמה כפרקטיקה וכתהליך, וכן ברגשות, בשיח ובביצועיות (performativity) הכרוכים בה, המייצרים ביטוי חדש ושונה של מרחב. מרחב סימבולי וחושי עשוי להתבטא למשל בריחות ובקולות, המעצבים את תפיסתנו לגבי מרחבים מסוימים.⁷² זהו מרחב קדם-קוגניטיבי של הפעולה האנושית המתרחשת במרחב החברתי והפיזי, שבו לכל התרחשות ופעילות יש תפקיד, כולל למילים שנאמרות, לפעולות שמתבצעות, למחוות גופניות ורגשיות ולטקסטים, ובמיוחד לאירועים עצמם.⁷³

בהקשר לזיכרון, לואיזה קדמן⁷⁴ טוענת כי התיאוריה הא-ייצוגית עוסקת באופן שבו מרחב מתארגן דרך זיכרון של חוויות יומיומיות והחויות הגופניות הקונקרטיות המעורבות בכך, ומנסחת תפיסה וניתוח חדשים של מרחבי יומיום. אווין ג'ונס⁷⁵ טוען כי המושג זיכרון כמעט אינו נוכח בתיאוריה של א-ייצוגיות ושל החוקרים העוסקים בה, למרות חשיבותו והרלבנטיות שלו. הוא גם טוען כי זיכרון הוא אלמנט חיוני בתהליך של התהוות/פעולה/פרפורמטיביות – מושגים מרכזיים בתיאוריה, המתמקדת כעת במה שהוא מכנה "רגע עכשווי של פעולה" (PMP – present moment of practice). ג'ונס קורא להתמקד יותר בזיכרון העבר, דווקא משום שהעבר נוכח תמיד בפעולות ובפרקטיקות של ההווה, שכן זיכרון הוא תהליך גופני מלא חיים המשפיע על הפעולה ומחבר בין בני אדם לטקסטים, לחומרים ויזואליים ואובייקטים, וקשור קשר הדוק לרגשות ולתחושות היוצרים מרחבים של תודעה. כמו חוקרים אחרים⁷⁶ הוא טוען כי זיכרון מובע במרחב הן באמצעות טקסטים, שיח וחומרים ויזואליים-נראים והן באמצעות החושים. לפיכך הוא מצד אחד קורא להתמקד בזיכרונות אינטימיים פרטיים או משפחתיים (מה שעולה בקנה אחד גם עם הייצוגים המטריאליים-נראים שהראינו בסעיף הקודם בהקשר של צילומי המשפחה), ומצד שני טוען כי זיכרונות קולקטיביים, למרות חיוניותם להבנה מרחבית, מורכבים מהקשר של יחידים ואוטוביוגרפיות אישיות.

נדגים שני ביטויים של זיכרון מרחבי ממעונות-ים ברוח התיאוריה הא-ייצוגית. הדוגמה הראשונה עוסקת באחת הסוגיות המרכזיות שהעלו התושבים – מגרש החניה שבין בתי השכונה. בקצרה נספר כי לפני כעשרים שנה היה במרכז השכונה שטח בור גדול שהיה בוצי בחורף. עקב תלונות התושבים על הצפות של מי ביוב וגשמים שהפכו למטרד, החליטה העירייה לסלול את השטח באספלט. האזור הסלול הפך עד מהרה למגרש חניה, והוא משמש תושבים מן השכונה ומחוצה לה, המנצלים את חוסר הפיקוח ומחנים בו את רכבם. בפגישות עלו קולות שונים ומנוגדים לגבי סוגיית החניה. היו שראו בה ברכה והזכירו כי לפני שהשטח נסלל הבוץ והעשבים היו מטרד, ואחרים ראו בחניה מטרד וביקשו להחזיר את המצב לקדמותו או לגנן את האזור. ג', אחד התושבים ופעיל דומיננטי בקבוצה, חזר פעמים רבות במהלך השנה על דרישתו לבטל את החניה ולהחזיר את המצב לקדמותו. היות שהוא גר בבניין הסמוך לחניה, הוא סובל לדבריו מרעש וריח בגלל ריבוי המכוניות ואינו יכול לפתוח את חלון ביתו. כך הוא אמר במפגש תושבים:

למה זה תמיד ציבורי? למה הבניין שלי תמיד או חניה או גינה? איך ציבורי, מה ציבורי?! לכל בניין צריך להיות שטח פרטי של הבניין... אני כבר ציבורי כל כך הרבה שנים, מאז שבנו לי את החניה מתחת לחלון של הדירה... איפה העיקרון של חלוקה שווה? על מה מדובר? על החיים הפרטיים של אנשים. מה אסתיקה! אני לא יכול לסבול את זה כבר! אתם לא מבינים איך זה לחיות שנים עם זה, שנים שאני לא יכול לפתוח חלון. שום דבר לא קרה, רק רעש של רכבים וריח של בנזין, אי אפשר לנשום ואי אפשר לאוורר את הבית. תסגרו כבר את החניה, די! (ג', מפגש תושבים,

דצמבר 2011)

הזיכרון של ג' מהשכונה מתחלק לשניים – עד סלילת החניה ואחריה. זיכרון העבר המרחבי שלו מעוצב על ידי תחושות של ריח וצליל המפריעות לו בחיי היומיום ומשפיעות על תפיסת המרחב שלו, ומכאן גם על החזון שלו לשיפור ופיתוח עתידי של השכונה, שמבחינתו חייב לכלול את פתרון בעיית החניה. הגיאוגרף יי-פו טואן²⁷ מתייחס לריחות ורעשים כאל מרכיבים על-מרחביים החוצים את החלוקה לפרטי וציבורי וקובעים אם אדם חש שייכות או אי-מקום (placelessness) ביחס למקום המגורים שלו. הן טואן והן התיאורטיקנים שעוסקים בתיאוריה של הבלתי ניתן לייצוג רלבנטיים כאן, שכן הריחות והרעשים אינם רק אלמנטים גיאוגרפיים המשפיעים על תפיסת המרחב האנושית ועל האופן שבו אנשים חווים את המרחב וזוכרים אותו, אלא גם על האופן שבו הם מסוגלים לתאר ולייצג את החוויה ואת הזיכרון שלהם ממנו. חוויית הריח והרעש, למשל, כפי שהיא באה לידי ביטוי בדבריו של התושב ג', איננה ניתנת לרדוקציה מלאה, להסבר מילולי קוהרנטי או למיפוי – זו חוויה בלתי ניתנת לייצוג שגם משתנה באופן דינמי, שכן ריח ורעש אינם סטטיים וקשה עד בלתי אפשרי לייצג אותם באופן ויזואלי ממשי (למשל באמצעות תמונה או מפה) או לחלופין להסביר באופן מילולי את המרחביות של התופעה בנקודת זמן ספציפית.

דוגמה נוספת היא הסיור "ריח גויאבות" שהדריכה מ', תושבת ותיקה, במסגרת אירוע הביאנלה. היא הציעה את הסיור כדי להמחיש לאורחים את הבעיות בשבילים השבורים ומכוסים האשפה

והעשב, המסמלים את הזנחת השכונה כולה. הרעיון היה לקחת את המבקרים לאחד השבילים המוזנחים שהיו פעם נעימים למעבר, לוו בריח נעים של עצי הגויאבה שצמחו בסמוך ועוררו תחושה של ביתיות. חלק מן העצים נעקרו במסגרת השתלטות ובנייה לא חוקית – תופעה רווחת שמ' מנסה להיאבק בה. באירוע הדריכה מ' את המבקרים, ובעודם עומדים בשביל המוזנח ומתסכלים בעץ הגויאבה האחרון, סיפרה להם את הנרטיב שלה לגבי העבר המרחבי של השכונה ועתידה הרצוי. כדי לכוון את המבקרים לסיור הכינה מ' שלט שנכתב עליו "ריח גויאבות".

תמונה 9: השלט "ריח גויאבות" מאירוע הביאנלה, אוקטובר 2010.

ברגע שהסיוור, אשר שם דגש על העבר המרחבי דרך חוש הריח והאופן שבו הריחות מעצבים את הזיכרון, הפך לשלט (תמונה 9), הוא גם הפך במידה מסוימת לביטוי חזותי – חיזוק לטענתנו בדבר טשטוש הגבולות הברורים בין הקטגוריות. יתרה מכך, סיפור "ריח הגויאבות" הפך משמעותי בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי המשותף, אשר שם דגש הן על הממד הנוסטלגי והעבר החיובי של השכונה והן על המטרדים בעבר. זיכרון זה קיבל ביטוי נוסף, ויזואלי במהותו, כשהתושבים החליטו לבחור לעצמם לוגו מייצג לוועד הפעולה המתגבש. הלוגו שנבחר כלל ציור בולט של פרח גויאבה לצד כיתוב מתאים (תמונה 10). דוגמאות אלו ממחישות את טענתו של היידן לורימר⁷⁸ כי נכון יותר להתייחס לתיאוריה של הבלתי-ניתן-לייצוג ולתוצרים שלה כאל "יותר מסתם ייצוג" (More than Representation) ולא בהכרח כאל א-ייצוגיות. כלומר, גם האלמנטים החושיים שלא ניתנים למיפוי או לייצוג ויזואלי יכולים להיות מיוצגים באופן כלשהו, כמובן תוך רידוד מסוים של החוויה האנושית המלאה הכרוכה בהם והמורכבות בזמן ובמרחב שבהם היא נחוותה (למשל של חוש הריח או השמיעה).

צוות פעולה מעונות ים

לשיפור וטיפול איכות החיים

תמונה 10: לוגו צוות הפעולה של תושבי מעונות-ים ובו פרח גויאבה.

5. דיון מסכם: הזיכרון המרחבי ותרומתו ליצירה ושימור של קהילת תושבים פעילה במאמר זה ביקשנו להמשיג מחדש את המושג "זיכרון מרחבי" באמצעות מהלך אנליטי המבוסס על מחקר אמפירי. המחקר הציג את תפקידו וביטוייו של זיכרון מרחבי ביצירת קהילת תושבים המסוגלת לפעול באופן אקטיבי לטובת עתיד השכונה. הדגמנו את ההיבטים השונים שבהם הזיכרון המרחבי של אינדיבידואלים היוצרים את הקהילה המתגבשת בא לידי ביטוי בארבעה אופנים שונים – מילולי, חזותי-נראה, קוגניטיבי ובלתי ניתן לייצוג. האופן שבו זיכרון מרחבי עלה והונכח במחקר האמפירי הדגיש גם את תפקידו המרכזי של זיכרון מרחבי ביצירת תחושת שייכות, זהות וגיבוש קהילתיים, אשר לטענתנו מהווים בסיס לתהליכי התארגנות קהילתית, גיבוש פוליטי-קהילתי ויצירת מנהיגות מקומית. ההקשר הרחב יותר שבמסגרתו תיעדנו ובחנו את המהלך האנליטי בהקשר של מושג הזיכרון המרחבי הוא הקשר פוליטי-תכנוני, במסגרת קהילה מתגבשת של תושבים, ונוכח קונפליקטים מרחביים העולים בתהליכי תכנון. חשוב לומר כי גישה זו נובעת מתפיסה הרואה במושג תכנון לא רק הליך פיזי אלא גם הליך חברתי המבטא את יחסי הכוחות במרחב, וכן הליך שדרכו יחסי הכוחות האלה משתנים. ביקשנו להראות כיצד כחלק מתהליך של יצירת קהילה וחיוזקה, תהליך הזכירה תורם ליצירת חיבור וקונטינגנטיות המעצבים זהות חברתית-קהילתית, מעורר מודעות ליחסי כוחות וחושף אנטגוניזם. בפועל, הראינו זאת באופן שבו נוצר שיח מילולי לגבי העבר המרחבי של השכונה, הוצגו מסמכים ותמונות, צוירו מפות מנטליות והועלו זיכרונות חושיים הקשורים לעבר. כל אלה יצרו חיבור בין האנשים, אך גם חשפו חיכוכים, אי-הסכמות ואנטגוניזם, ערערו על יחסי כוחות חברתיים קיימים ויצרו אחרים.

במאמר זה התמקדנו בארבעה אופנים שונים של הנכחת הזיכרון המרחבי, ייצוגו וביטוייו תוך כדי התהליך התכנוני-חברתי. לפיכך, המשגה מחודשת של "זיכרון מרחבי" בהקשרים של בניית קהילה אקטיבית של תושבים ומול אתגרים תכנוניים-קהילתיים כפי שהוצגו במאמר הנוכחי מחייבת גם הבנה של התהליך השיתופי, המעמיק וארוך הטווח עם קהילה כפי שתיארנו. תהליך כזה עשוי לצאת נשכר מתשומת לב לביטויים שונים של זיכרון מרחבי מקומי כאמצעי ליצירה ושימור של זהות קהילתית וקהילה אקטיבית, וכן לבחינה ושינוי של יחסי כוחות בקהילה. כאמור, הזיכרונות יכולים להיות אישיים, קולקטיביים או משפחתיים-אוטוביוגרפיים, והם

עשויים לנבוע מהיסטוריה, חוויות יומיום, חוויות חושיות-מרחביות ועוד. דגש על זיכרון מרחבי הכולל מרכיבים שונים של זיכרון (שיחני, ייצוגי, קוגניטיבי וא-ייצוגי ועוד) מאפשר ביטוי אישי וקולקטיבי, ומשקף מידע וידע מקומי על המקום, על עברו, על חוויות האנשים שחיו בו בעבר וחיים בו בהווה ועל האופן שבו הם תופסים את כל אלה. הדגשת הזיכרון המרחבי יכולה גם לתרום לתהליך תכנוני וחברתי טוב ופורה יותר ולדינמיקה חברתית מעמיקה יותר. אנו טוענים כי זיכרון מרחבי שיוצר ומגבש קהילת תושבים ומאפשר לה להתחזק ולפעול יחד מול מוסדות תכנוניים ועירוניים ולנוכח קונפליקטים פנימיים ואי-הסכמות יכול להתבטא בדרכים שונות, שאת חלקן תיארונו במאמר זה, ויש לו פוטנציאל לשינוי יחסי כוחות פוליטיים וחברתיים בקהילה ובמרחב. תהליכים אלה עשויים להוביל לשינויים אסטרטגיים בטווח הבינוני או הארוך, כלומר לשינויים ביחסי הכוחות בתוך הקהילה ובינה לבין הרשויות, ובכך נעוצה המשמעות החברתית-פוליטית של הנכחת הזיכרון המרחבי בתהליכי תכנון עם קהילה.

ההטמעה של עקרונות אלה אינה מובנת מאליה, ודאי כשמדובר בתהליך הדורש זמן, כוח אדם, סבלנות ומעקב פרטני, שלרוב אינם קיימים בתהליכי תכנון סטנדרטיים, גם כאלה המבקשים להטמיע את "שיתוף הציבור" בתכנון. אנו מציעים תהליך שיתופי שלא רק מציג תוצרים מקצועיים מוגמרים ומאפשר לתושבים לחוות עליהם דעה, אלא משתף אותם לכל אורך הדרך, משלב למידת המקום וגייבוס החזון והלאה.

במאמר הצגנו את הקשר בין עבודה קהילתית-תכנונית שמטרתה יצירת קהילה וחיוקה ובין הבניית זיכרון מרחבי. עסקנו בהרחבה בגייבוס זהות קהילתית וביצירת תחושת שייכות כבסיס להתארגנות קהילתית וליצירת מנהיגות מקומית, ונגענו בשימוש בזיכרון מרחבי כאמצעי לגייבוס חזון עתידי. זהו שלב חשוב בתהליך תכנון, והוא מוכרח להביא בחשבון את הידע המקומי של התושבים, את תפיסות העבר שלהם והזיכרונות שלהם, ולהיעשות תוך שיתוף הידע המקומי והטמעתו. בתהליך מסוג זה עולים קשיים רבים, חילוקי דעות, ויכוחים לגבי העבר וזיכרונות סותרים ומנוגדים, כמו גם השפעה של אלמנטים מסוימים מהעבר, אך הקשיים אינם גורעים מחשיבותו. מפאת קוצר היריעה, והיות שהדגש כאן אינו תכנוני או מתודולוגי גרידא, הבאנו דוגמאות מעטות לאותם ביטויים, אך בתהליך הארוך במעונות-ים נחשפנו לרבים מהם. רק בתהליך כזה, המציף זיכרונות, קונפליקטים וחילוקי דעות, יכולה להיווצר תחושת זהות משותפת ושייכות, החיוניות ליצירת גייבוס קהילתי ומאבקים עתידיים על אופיו של המקום.

לסיכום, על אף שניסינו להפריד את הביטויים השונים של תפיסות העבר המרחבי ואת האופן שבו זיכרונות אישיים מצטרפים לזיכרון קולקטיבי באופן קטגוריאלי, חשוב לציין כי במקרים רבים ההבחנה בין הקטגוריות השונות איננה חד-משמעית. ביטויים מסוימים עשויים לשנות את אופיים ולקרוס אל תוך קטגוריה אחרת, ולעתים ישנה חפיפה בין קטגוריות, כך שלמשל ביטוי בלתי ניתן לייצוג הוא גם מילולי וכדומה. כמו כן, ייתכן שישנם ביטויים נוספים של זיכרון עבר מרחבי שלא עמדנו על טיבם או שלא באו לידי ביטוי במחקר הנוכחי, ויכולו להתבהר במחקרים עתידיים, אשר יוסיפו נדבכים נוספים על ממצאיו של מחקר זה.

הערות

1. Dorin Massy, "Places and their Pasts", *History workshop Journal*, 39 (1995): 186.
2. Tovi Fenster, "Planning from 'Below' in Israel: Reflections on the Public Interest".
 (Fenster, "Planning from 'Below'" (להלן) *Geography Research Forum*, 29 (2009): 115-138.
3. שלושת שלבי הפרויקט תועדו בסדרה של שלושה דו"חות מקצועיים אשר פורסמו בסוף כל אחד משלבי הפרויקט. ראו קישור לדו"חות ב-<http://peclab.tau.ac.il/community-heb.php>. למאמר אקדמי המבוסס על התובנות שעלו במהלך הפרויקט בנוגע לשימוש בזיכרון מרחבי והדרכים השונות להשתמש בו ראו: Tovi Fenster and Chen Misgav, "Memory and place in Participatory Planning", *Journal of Planning Theory and Practice*, 15(3) (2014): 349-369.
4. טובי פנסטר, של מי העיר הזאת? תכנון, ידע וחיי היומיום (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2014) (להלן פנסטר, של מי העיר הזאת?); *Narratives on; The global city and the holy city* (Tovi Fenster, *knowledge, planning and diversity* (London: Pearson Prentice Hall, 2004) (להלן Fenster, L. Sandercock, *Toward Cosmopolis* (Chichester: John Wiley & Sons, 1998) (להלן Sandercock, *Toward Cosmopolis*).
5. ארנסטו לקלאו ושנטל מוף, הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית, לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית, מאנגלית עידית שורר (תל אביב: רסלינג, 2004 [1985]) (להלן לקלאו ומוף, הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית).
6. בתרגום לעברית של ספרם של לקלאו ומוף מופיע המונח "היבור", אנו מעדיפים את המונח "חיבור חברתי".
7. פנסטר, של מי העיר הזאת?
8. ראו הערה 2 לעיל.
9. S. Halevi and O. Blumen, "What a Difference a Place Makes: The Reflexive (Mis) Management of a City's Pasts", *Journal of Urban History* 37 (2011): 384-399.
10. א. בלומן וש. הלוי, "מחאה מקומית: השתקפות העבר בבחירות הגאוגרפיות של 'נשים בשחור' בחיפה", *אופקים בגיאוגרפיה*, 73 (2009): 159-174.
11. Sandercock, *Toward Cosmopolis*; L. Sandercock, *Cosmopolis II: Mongrel Cities of the 21st Century* (London and New-York: Continuum, 2004).
12. טובי פנסטר, "זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל", *תיאוריה וביקורת*, 30 (2007): 189-212.
13. חיים יעקובי וטובי פנסטר (עורכים), *זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב* (תל אביב וירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2011).
14. יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה (תל אביב: עם עובד, 2007) (להלן גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה).
15. מנאר חסן, "חורבן העיר והמלחמה נגד הזיכרון: המנצחים והמנוצחים", *תיאוריה וביקורת* 27 (2005): 197-207.

16. Y. S. Lee and B. S. A. Yeoh, "Introduction: Globalization and the Politics of Forgetting", in *Globalization and the Politics of Forgetting*, eds. Y. S. Lee and B. S. A. Yeoh (London and New York: Routledge, 2006), 1-7.
17. S. Hoelscher and D. H. Alderman, "Memory and Place: geographies of a critical relationship", *Social & Cultural Geography*, 5(3) (2004): 347-355. במקרה הישראלי ישנן דוגמאות לקבוצות אקטיביסטיות מסוג זה המייצגות קבוצות מוכפפות ומדוכאות המבקשות להנכיח זיכרונות מושכחים. המפורסמת מכולן היא כנראה עמותת זכרות, המבקשת להנכיח את זיכרון הנכבה הפלסטינית במרחב, הן הפיזי והן החברתי-תרבותי והתודעתי.
18. בנדיקט אנדרסון, "זיכרון ושכחה", קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1991), 223-243.
19. Judith Taydor-Baumel, "'In Everlasting Memory': Individual and Communal Holocaust Commemoration in Israel", *Israel Affairs*, 1(3) (1995): 146-169.
20. דוד אוחנה ורוברט ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון – גלגוליה של התודעה הישראלית (ירושלים ותל אביב: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1996).
21. Maurice Halbwachs, *On Collective Memory* (New York: Harper and Row, 1980).
22. Henri Bergson, *Matter and Memory* (London: George Allen & Unwin, 1950).
23. Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1995).
24. גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה.
25. ורד ויניצקי-סרוסי, "מי היינו, מי אנחנו: הסיפור הרשמי", בתוך בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית, עורך עזמי בשארה (ירושלים ותל אביב: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999), 40-17.
26. פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום", זמנים רבעון להיסטוריה 45 (1993): 19-4.
27. שם, 5.
28. Sandercock, *Cosmopolis II*.
29. Steve Pile, "Memory and the city", in *Temporalities, autobiography and everyday life*, eds. Jan Campbell and Janet Harbord (Manchester and New York: Manchester University Press, 2002), 111-127.
30. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2014. ראו: www.cbs.gov.il/ishuvim/ishuvim_main.htm.
31. להיסטוריוגרפיה של בת-ים בתקופה זו ראו יוסף אוליצקי, מול עיר עוינת: ספר ה"הגנה" על בת-ים (בת-ים: הוצאת ארגון חברי ההגנה בבת-ים בשיתוף עיריית בת-ים, 1984); יוסף אוליצקי, בת-ים: יסודה, לבטיה והתפתחותה תרע"ט-תש"י (בת-ים: הוצאת המועצה המקומית בת-ים, תש"י); צבי מגן, בת-ים

- 1955-1959 סיכום פעולות (בת-ים: הוצאת עירית בת-ים, 1959).
32. תמר ארז ונעמי כרמון, התחדשות עירונית: סקירת ספרות ובחינת המקרה של שכונת פלורנטיין בתל אביב-יפו (חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור, 1996).
33. המעבדה למחקרי תכנון, סביבה וקהילה, הזדמנות: תושבים מתכננים את עצמם, מעונות-ים, בת-ים (דו"ח סיכום שלב א' בפרויקט) (אוניברסיטת ת"א: המעבדה למחקרי תכנון סביבה וקהילה, 2011) (להלן: המעבדה למחקרי תכנון, סביבה וקהילה, הזדמנות).
34. שם, 9.
35. סיגל ברנר ויעל מוריה קליין, "לאצור את המרחב העירוני", בתוך זמן-עיר, עורכות סיגל ברנר ויעל מוריה-קליין (בת-ים: ביאנלה בת-ים לאדריכלות הנוף העירוני, 2010), עמ' 40. על המונח "שיתוף הציבור" נמתחו ביקורות רבות בספרות התכנונית, בעיקר בנוגע לסוגיות מי המשתף ומי המשתתף, באיזה שלב בתכנון מאפשרים לציבור להשתתף, מי מחליט במה לשתף ובמה לא לשתף, מהן הפרקטיקות לשיתופו של הציבור, מיהו הציבור, כיצד ממומש רצונו של הציבור לאחר הליך השיתוף ועוד. סוגיות חשובות אלו הן חורגות מן הדיון במאמר זה. להרחבה ראו A. Churchman, "Public participation around the world: Introduction to the special theme issue", *Journal of Architectural and Planning Research*, 29(1) (2012): 1-4; E. Sadan and A. Churchman, "The experience of public participation in Israel: Obstacles and opportunities", *Journal of Architectural and Planning Research*, 29(1) (2012): 65-75.
36. חלופות הפיתוח שהוצעו היו: חלופת אפס, כלומר השארת המצב הקיים ללא התערבות תכנונית ופיתוח פיזי; שיפור-שימור, כלומר חלופה הכוללת התערבות מינימלית ואינה כוללת בנייה או פיתוח אלא הסדרה תכנונית ומשפטית ושיפורים קוסמטיים מינוריים; עיבוי-בינוי, כלומר תכנון מחדש של המתחם על בסיס הקיים ותוספת בנייה למבנים הקיימים; פינוי-בינוי, כלומר הריסת הקיים ובנייה מסיבית וחדשה במקומה תוך שינוי דרמטי בהרכב האנושי והחברתי. (להרחבה ראו המעבדה למחקרי תכנון, סביבה וקהילה, הזדמנות).
37. הכוונה בעיקר לפרצלציה במתחם, אשר יוצרת בעיה תכנונית ומשפטית בכל הליך פיתוח עתידי. החלוקה הקיימת כיום בין המגרשים למעשה חוצה בתים בנויים וכך נוצרת בעיה מרחבית-משפטית המונעת מכל בניין במתחם לקבל החלטות בצורה עצמאית. כל החלטה חייבת להתקבל בהסכמה גורפת של כלל תושבי המתחם כולו. בשנה השנייה של הפרויקט ולאור המלצותינו, שכרה העירייה משרד אדריכלים לצורך הסדרה ורה-פרצלציה של המתחם.
38. במאי 2012 ובתום תהליך ממושך נבחר ועד מייצג לשכונה, ומאז סוף 2013, עת הסתיים השלב השלישי בפרויקט, התושבים המיוצגים על ידי הוועד הנבחר עובדים ישירות מול נציגי מחלקת התכנון ברשות המקומית.
39. אירוע גדול ומשמעותי ראשון היה אירוע הביאנלה ב-29.9.2010, שהיו בו סוכת אירוח בלב השכונה, תערוכה של צילומים ומפות מנטליות, סיורים שהתושבים הפעילים הנחו בתוך השכונה, מעגל סיפורים היסטוריים מהשכונה ושני "בתים פתוחים". האירוע תרם רבות להנעה של הפרויקט ונתייחס אליו בהמשך.

- אירוע נוסף התקיים ב-10.3.2011 במתנ"ס סמוך, והוצגו בו החלופות התכנוניות השונות לשכונה.
40. לקלאו ומוף, הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית.
41. Carolyn Whitzman, "Stuck at the front door: gender, fear of crime and the challenge of creating safer space", *Environment and Planning A*, 39 (2007): 2715-2732.
42. Withers, Charles W.J., "Landscape, Memory, History: Gloomy Memories and the 19th Century Scottish Highlands", *Scottish Geographical Journal*, 121(1) (2005): 29-44.
43. יעל זרובבל, "מות הזיכרון וזכרון המוות: מצדה והשוואה כמטפורות היסטוריות", אלפיים כתב עת רב תחומי לעיון, הגות וספרות 10 (1994): 42-67; Yael Zerubavel, "The Multivocality of a National Myth: Memory and Counter-Memories of Masada", *Israel Affairs*, 1(3) (1995): 110-128.
44. Jonathan Metzger, "Strange spaces: A rationale for bringing art and artists into the planning process," *Planning Theory* 10(3) (2011), pp. 213-238.
45. Audrey Kobayashi, "Representation and Re-presentation", *IEoHG: The Encyclopedia of Human Geography* (Elsevier, 2009), 347350.
46. אריאלה אזולאי, דמיון אזרחי: אונטולוגיה פוליטית של הצילום (תל אביב: רסלינג, 2010).
47. Mike Crang, "Qualitative methods: touchy, feely, look-see?" *Progress in Human Geography* 27(4) (2003): 494-504; (Crang, "Qualitative methods" (ולהלן in *Human Geography* 27(4) (2003): 494-504).
- Mike Crang, "The Hair in the Gate: Visuality and Geographical Knowledge", *Antipode* 35(2) (2003): 238-243; Gillian Rose, "Practising photography: an archive, a study, some photographs and researcher", *Journal of Historical Geography*, 26(4) (2000): 555-571; Gillian Rose, *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials* (London: Sage, 2001); Gillian Rose and Divya P. Tolia-Kelly, *Visuality/Materiality: Images, Objects and Practices* (London: Ashgate, 2012) (ולהלן (Rose and Tolia-Kelly, *Visuality/Materiality* (2012).
- Divya. P. Tolia-Kelly "The geographies of cultural geography II: Visual culture", *Progress in Human Geography* 35(1) (2011): 1-8; (Tolia-Kelly "The geographies" (ולהלן *Progress in Human Geography* 35(1) (2011): 1-8).
- Sarah Whatmore, "Materialist returns: practicing cultural geography in and for a more-than-human world", *Cultural Geographies* 13 (2006): 600-609.
48. Tolia-Kelly "The geographies".
49. ולטר בנימין, היסטוריה קטנה של הצילום, מגרמנית חנן אלשטיין (תל אביב: בבל, 2004).
50. Crang, "Qualitative methods" ראו.
51. רולאן בארת, מחשבות על הצילום, מאנגלית דוד יניב (ירושלים: כתר, 1988).
52. Crang, "Qualitative methods" ראו.
53. סוזן זונטג, להתבונן בסבלם של אחרים, מאנגלית מתי בן יעקב (בן שמן: מודן, 2003).

54. שם, 77.
55. שם, 74–75.
56. אפרת הוס, "מבוא" בתוך ליצור מחקר, לחקור יצירה: שימוש בדימויים במחקר חברתי בישראל, עורכות אפרת הוס, לאה קסן ועינב שגב (באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2012), 13–23.
57. ראו Rose and Tolia-Kelly, *Visuality/Materiality*.
58. Gillian Rose, *Doing Family Photography: The Domestic, the Public and the Politics of Sentiment* (London: Ashgate, 2010).
59. Gill Valentine, Deborah Sporton and Katrine Nielsen, "Identities and Belonging: a study of Somali refugee and asylum seekers living in the UK and Denmark", *Environment and Planning D: Society and Space* 27 (2009): 234-250.
60. Tovi Fenster, "Cognitive Temporal (CT) Mapping: The Three Steps Method in Urban Planning", *Planning, Theory and Practice* 10 (2009): 479-498.
61. Divya Tolia-Kelly, "Mobility/stability: British Asian culture of 'Landscape and Englishness'", *Environment and Planning A* 38(2) (2006): 341-358 (ולהלן Tolia-Kelly, "Mobility/stability").
62. Roger Downs, "Geographic Space Perception: Past Approaches and Future Prospects", *Progress in Geography*, 2 (1970): 65-108; Roger Downs and David Stea, *Maps in Minds: Reflection on Cognitive Mapping* (New York: Harper and row, 1977); William Ittelson, "Environmental Perception and Urban Experience", *Environment and Behavior* 10 (1978): 193-214; William Ittelson, Harold Proshansky, Leanne Rivlin and Garry Winkel, *An Introduction to Environmental Psychology* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1974).
63. Fenster, "Planning from 'Below'"; Fenster, *The global city and the holy city*; Larisa Fleishman and Ilan Salomon, "Israel's Eastern border: Ask not 'Where is the Green Line?' Ask 'What is the Green Line?'" *Geoforum* 39 (2008): 1021-1043; Juval Portugali, *Implicate Relations: Society and Space in the Israeli-Palestinian Conflict* (Dordrecht: Kluwer, 1993).
64. Kevin Lynch, *The Image of the City* (Cambridge, MA: MIT press, 1960).
65. יובל פורטוגלי, מרחב, זמן וחברה בארץ ישראל הקדומה (תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 1999).
66. טובי פנסטר, "גבר אשכנזי-אישה אתיופית", בתוך קו השסע – החברה הישראלית בין קריעה ואיחוי, עורך רוביק רוזנטל (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2001), 234-243.
67. Tolia-Kelly, "Mobility/stability".

- .Fenster, "Planning from 'Below'"; Fenster, *The global city and the holy city* .68
- Bjoren Sletto, "'We Drew What We Imagined' Participatory Mapping, Performance, .69
and the Arts of Landscape Making," *Current Anthropology* 50(4) (2009): 443-476
- Reginald Golledge and Robert Stimson, *Spatial Behavior: A Geographic Perspective* .70
(New York: Guilford Press, 1997)
- Nigel Thrift, *Non Representational Theory: Space, Politics, Affect* (London: Sage, .71
.2007)
- Derek McCormack, "Sensorium", *IEoHG: The Encyclopedia of Human Geography* .72
(Elsevier, 2009), 101-105; Paul Rodaway, *Sensuous Geographies: Body, Sense and Place*
(London and New York: Routledge, 1994)
- Ben Anderson and Paul Harrison, "The Promise of Non-Representational Theories", .73
in *Taking-Place: Non-Representational Theories and Geography*, eds. Ben Anderson and
Paul Harrison (London: Ashgate, 2010), 1-36; Paul Harrison, "Making sense: embodiment
and the sensibilities of the everyday", *Environment and Planning D: Society and Space*
.18 (2000): 497-517
- Louisa Cadman, "Non-Representational Theory/Non-Representational Geography", .74
IEoHG: The Encyclopedia of Human Geography (Elsevier, 2009), 456-463
- Owain Jones, "Geography, Memory and Non-Representational Geographies", .75
Geography Compass 5(12) (2011): 875-885
- Divya Tolia-Kelly, "The geographies of cultural geography: identities, bodies and .76
.race", *Progress in Human Geography* 34(3) (2010): 358-367
- Yi-Fu Tuan, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and* .77
Values (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1974)
- Hayden Lorimer, "Cultural geography: the business of being 'more-than- .78
.representational'", *Progress in Human Geography* 29(1) (2005), 83-94

